

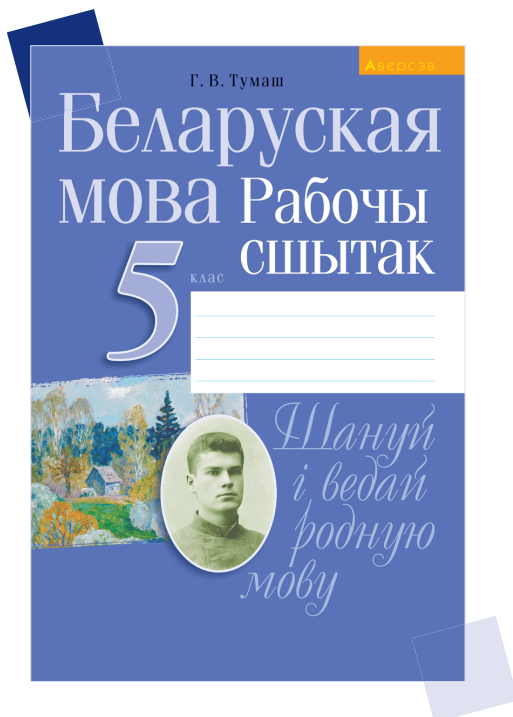
Беларуская МОВА 5

Частка 1

Літара «Ў» – 22-а літара Беларускага
алфавіта, мае назву «дзвукі зовае».
Узнікла ад спалучэння літараў У
з гласнай а. Гэты знак
У сучаснай беларускай мове базнагае
санорнае гукі [ў]
і надае мове непаўторнае
месца.

Дапамагаем вучыць, дапамагаем вучыцца

Беларуская мова. 5 клас. Рабочы сшытак

Г. В. Тумаш

Матэрыял у рабочым сшытку размешчаны ў адпаведнасці з паслядоўнасцю тэм вучэбнага дапаможніка і з'яўляецца карысным дадаткам для паспяховага авалодання беларускай мовай. Заданні і практыкаванні прапануюцца розных узроўняў складанасці, маюць творчы характар, развіваюць здольнасці вучняў.

*Рэкамендавана Навукова-метадычнай установай
«Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь*

Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для **5** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай
мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 1

*Данушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

МІНСК
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ
2019

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)

ББК 81.2Бел-922

Б43

А ў т а р ы:

Г. М. Валочка («Мова — найважнейшы сродак зносін», «Маўленне», «Паўтарэнне вывучанага ў I—IV класах», «Тэкст»);

В. У. Зелянко («Сінтаксіс і пунктуацыя» (§ 29—31));

С. В. Мартынкевіч («Сінтаксіс і пунктуацыя» (§ 15—20, 25));

С. М. Якуба («Сінтаксіс і пунктуацыя» (§ 21—24, 26—28))

Р э ц э н з е н т ы:

кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» (кандыдат філалагічных навук, загадчык кафедры *Д. В. Дзятко*);

настаўнік беларускай мовы і літаратуры кваліфікацыйнай катэгорыі «настаўнік-метадыст», намеснік дырэктара па вучэбна-метадычнай рабоце дзяржаўнай установы адукацыі «Маларыцкая раённая гімназія» *М. І. Навумчык*

Умоўныя абазначэнні:

— правіла;

— рубрыка «Успамінаем вывучанае»;

— рубрыка «Гавары і пішы правільна»;

— рубрыка «Скарбы мовы»;

— заданні, накіраваныя на ўзбагачэнне слоўнікавага запасу вучняў;

— дадатковыя пытанні і заданні, накіраваныя на замацаванне ведаў і ўменняў па раней вывучаных тэмах;

— заданні творчага характару, накіраваныя на развіццё звязнага маўлення вучняў;

— дадатковы матэрыял, размешчаны на электронным адукацыйным рэсурсе «Беларуская мова. 5 клас» (нацыянальны адукацыйны партал: <http://e-vedy.adu.by>);

аратар* — лексічнае значэнне слова тлумачыцца ў слоўніку;

дзень^ф — зрабіць фанетычны разбор слова;

зорка^л — зрабіць лексічны разбор слова;

Узышло сонца.^{сн} — зрабіць сінтаксічны разбор сказа.

ISBN 978-985-594-327-4 (ч. 1)

ISBN 978-985-594-326-7

© Афармленне. НМУ «Нацыянальны інстытут адукацыі», 2019

Мова — найважнейшы сродак зносін

§ 1. Чалавек і мова. Камунікатыўная функцыя мовы

1. Прачытайце тэкст.

Людзі не могуць існаваць без мовы. Няма ні аднаго віду дзейнасці чалавека, дзе б ні выкарыстоўвалася мова. З дапамогай мовы людзі пазнаюць навакольны свет, выказваюць свае думкі, пачуцці, перажыванні, дзеляцца вопытам працоўнай дзейнасці. Ні авалодаць ведамі, ні нават думаць нельга без мовы. Яна дазваляе нам чытаць і разумець кнігі, слухаць і засвойваць тое, што гавораць і пішуць, размаўляць і абменьвацца думкамі з сябрамі, бацькамі, настаўнікамі, знаёмымі і незнаёмымі.

Ці могуць людзі існаваць без мовы? Для чаго ім патрэбна мова?

Якімі прыкладамі са свайго жыцця вы можаце пацвердзіць, што мова — гэта сродак зносін?

2. Прачытайце тэкст. Якія функцыі мовы раскрываюцца ў творах вуснай народнай творчасці?

Нашы продкі — большаю часткаю непісьменныя людзі — тонка адчувалі слова.

Народ даўно заўважыў, што мова — найважнейшы сродак зносін, і выказаў гэту думку вобразна і даступна: *Язык і да Кіева давядзе. Невядомая дарога на канцы языка.*

Разумелі людзі і такую функцыю мовы, як уздзеянне, здольнасць слова выклікаць у слухача пэўныя эмоцыі*. Добрае, шчырае слова высока цэніцца ў народзе. Яно ўздывае настрой, надае сілы, дапамагае жыць. Невыпадкова яго параўноўваюць з прадметамі і з’явамі, якія маюць вялікае значэнне ў жыцці чалавека: *Добрае слова далёка чуваць. Ласкавае слова — што дзень ясны.*

Але слова можа і балюча параніць. Такое слова асуджаецца ў народзе як найбольшае зло: *Рана загоіцца — злое слова ніколі. Скажаў, як цвік у сэрца ўбіў.*

Слова збліжае, злучае людзей, яно і раз’ядноўвае. Таму народная мудрасць гаворыць: *Як брыдкае слова сказаць, лепш язык выплюнуць (Паводле А. Каўруса).*

3. Прачытайце прыказкі. Як вы разумеце іх сэнс?

1. Хто пытае, той не блудзіць.
2. Добрае слова не забываецца.
3. Куляй патрапіш у аднаго, а трапным словам — у тысячу.
4. Хто забыў сваіх продкаў — сябе губляе, хто забыў сваю мову — усё згубіў.
5. Скажаў, як жарам у вочы сыпануў.

Запішыце прыказку, якая гаворыць, што мова — гэта найважнейшы сродак зносін.

- Падкрэсліце ў ёй дзеясловы, вызначце колькасць літар і гукаў у іх.

4. Прачытайце выказванні беларускіх паэтаў пра родную мову, роднае слова.

Дала мне маці гэту мову,
Каб не нямым прыйшоў у свет,
Дала мне маці гэту мову,
Як спадчыну і завет.

спадчына [ч]

А. Пысін.

Жывое ў вяках беларускае слова —
Народа душа і народа хвала.

А. Бачыла.

Якое значэнне надаюць роднаму слову, роднай мове паэты?

● Запішыце адно з выказванняў (на выбар), падкрэсліце ў ім назоўнікі.

5. Прачытайце тэкст.

Мова жэстаў

Ці думалі вы пра тое, колькі моў вы ведаеце? Але вы нават не здагадваецеся, што ведаеце яшчэ адну мову. І гэта мова жэстаў. Паціснулі плячыма — выказалі сваё здзіўленне, паківалі галавой — пацвердзілі сваю згоду. Калі вы хочаце выказаць захапленне, вы паказваеце вялікі палец, падняты ўверх, або пляскаеце ў далоні.

Ёсць жэсты, якія сталі міжнароднымі і зразумелымі ўсім. Напрыклад, паднятая рука — гэта просьба чалавека звярнуць на яго ўвагу, адказаць на пытанне. Існуюць і прафесійныя жэсты дырыжораў, спартсменаў, радыстаў і тэлеграфістаў (азбука Морзе), ваенных, будаўнікоў, свяшчэннаслужыцеляў і іншых.

Існуе нават самастойная жэставая мова, якая складаецца з мноства жэстаў, кожны з якіх робіцца рукамі, формай ці рухам рота і вуснаў, а таксама ў спалучэнні са становішчам корпуса цела. Такая мова ў асноўным выкарыстоўваецца ў маўленні глухих і людзей, якія слаба чуюць, з мэтай камунікацыі*.

Аднак прымяненне жэстаў абмежавана. Іх нельга выкарыстоўваць, напрыклад, у цемнаце. А мова слоў служыць людзям у любых умовах і для перадачы любой самай складанай думкі. Вось чаму мова і стала асноўным сродкам зносін паміж людзьмі.

Пра якую мову гаворыцца ў тэксце? Чым гэта мова адрозніваецца ад мовы слоў? Дзе можа выкарыстоўвацца мова жэстаў? Прывядзіце прыклады яе выкарыстання.

Ці могуць жэсты замяніць мову?
 Чаму мова слоў з'яўляецца асноўным сродкам зносін паміж людзьмі?
 Падзяліце тэкст на часткі, падбярыце і запішыце загалоўкі да кожнай з іх.

Перакажыце тэкст вусна, абапіраючыся на загалоўкі да частак тэксту. Ці дапамаглі яны вам пры пераказе тэксту? Чым дапамаглі?

рэльеф

6. Прачытайце тэкст. Адкажыце, што вынайшаў Луі Брайль.
 Ці спатрэбілася людзям яго вынаходства? Чаму?

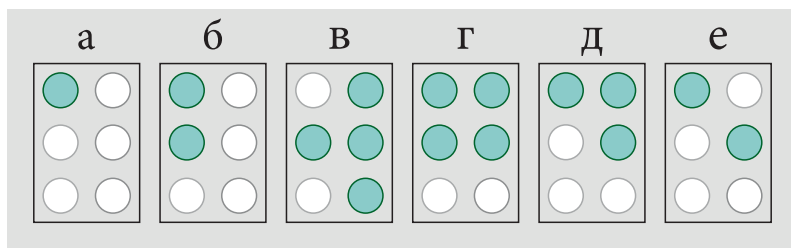
Кнігі для сляпых

У 1829 годзе француз Луі Брайль, які страціў зрок у трохгадовым узросце, распрацаваў спецыяльны шрыфт для сляпых. З тых часоў гэты шрыфт выкарыстоўваецца ва ўсім свеце. У аснову шрыфту Брайль паклаў камбінацыю з шасці кропак. Кнігі для сляпых друкуюцца без фарбы на шчыльнай увільготненай паперы. Літарныя знакі атрымліваюцца вы-

пуклымі, з высокім рэльефам. Яны лёгка прачытваюцца пальцамі рук. Першай кнігай, надрукаванай у 1837 годзе па сістэме Брайля, была «Гісторыя Францыі» (Паводле І. Паўлава).

Разгледзьце малюнак шрыфту Брайля. Ці зразумела, як людзі, якія пазбаўлены зроку, могуць чытаць кнігі? Чаму шрыфт Брайля называюць рэльефна-кропковым?

7. Прачытайце верш. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту. Якую ролю слова раскрывае аўтар у вершы?

Ад слова с(е/э)рца халадзее,
Прахо(д/дз)іць сон і забы(ц/цц)ё,
Ад слова рушацца на(д/дз)еі,
Ад слова свеціцца жы(ц/цц)ё.
Ад слова вырастаюць крылы,
А ў с(е/э)рцы стукае любоў,
Ад слова прыбываюць сілы.
Дык не шкадуйце добрых слоў!
С. Грахоўскі.

Запішыце верш, раскрываючы дужкі. Падкрэсліце галоўныя члены сказа.

8. Выкарыстоўваючы інфармацыю параграфа, раскажыце пра ролю мовы ў жыцці чалавека. Можце пачаць сваё выказванне так: *Недарэмна кажуць, што язык да Кіева давядзе.*

Маўленне

§ 2. Вусная і пісьмовая формы маўлення. Віды маўленчай дзейнасці: слуханне, чытанне, гаварэнне, пісьмо

9. Прачытайце тэкст.

Вы, пэўна, не раз чулі і самі вымаўлялі словы *мова* і *маўленне*. А ці задумваліся вы над тым, чым яны адрозніваюцца?

Мову вы вивучаеце ў школе, вивучаеце моўныя сродкі: літары, словы, сказы. Мы выкарыстоўваем іх, калі нам трэба нешта сказаць або напісаць. Калі мы гаворым, то гэта ўжо *маўленне*.

Такім чынам, **мова** — гэта гукі, літары, словы, словазлучэнні, сказы. **Маўленне** — гэта выкарыстанне мовы ў працэсе маўленчых зносін.

Маўленне існуе ў вуснай і пісьмовай формах. Калі мы гаворым, то гэта **вусная форма маўлення**, калі пішам або чытаем — **пісьмовая**.

Што такое мова? Што такое маўленне? Чым яны адрозніваюцца?

Чым адрозніваецца вусная форма маўлення ад пісьмовай?

Якой формай маўлення вы карыстаецеся, калі: а) адказваеце на пытанне настаўніка на ўроку; б) запісваеце пад дыктоўку словы ці словазлучэнні з вивучанымі арфаграмамі; в) выконваеце дамашняе заданне, спісваючы тэкст з падручніка і ўстаўляючы замест пропускаў неабходныя літары?

10. Падумайце, якія з прыведзеных уласцівасцей характэрны для вуснага маўлення, а якія — для пісьмовага.

Інтанацыя, тэмп (*хуткі, павольны, нармальны*), знакі прыпынку, тон (*спакойны, ціхі, вясёлы, ласкавы, бадзёры і г. д.*), абзац, чырвоны радок, паўза, міміка, жэсты.

Выпішыце сродкі выразнасці, характэрныя для вуснага маўлення.

11. Прачытайце спачатку верш самі сабе, звяртаючы ўвагу на паніжэнне (стрэлка ўніз) і павышэнне (стрэлка ўверх) тону голасу, паўзы (//) і інтанацыю пры чытанні апавядальных і пыталых, клічных сказаў.

Прачытайце выразна верш, захоўваючы адпаведную інтанацыю і тон голасу.

Натуршчыца

У двары вясёлы гам: /
Снегавуху лепяць там. //
Пятрок, Змітрок і Таня /
Снег у камы качаюць. //
Збірае голле Генік, /
Майструе бабе венік. //
Кудлаты Юльчын Буля /
Нясе ў зубах каструлю. //
— А ты чаго тут, Ганька, /
Са швабраю ля ганка? //
У крыўдзе на сяброў сваіх? //
— А я натуршчыцаю ў іх!
Н. Мацяш.

12. Разгледзьце малюнкi. На якіх з іх паказана вуснае маўленне, а на якім — пісьмовае? Чым адрозніваецца вуснае маўленне ад пісьмовага?

гаворым ↔ слухаем

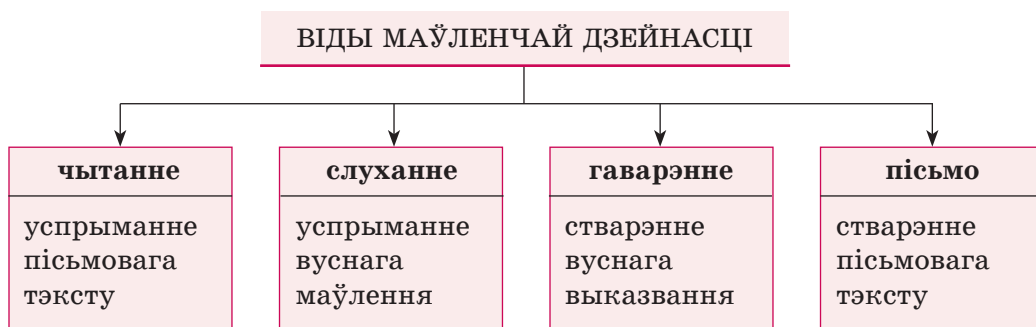
пішам

чытаем

Мы амаль увесь час то слухаем некага, то гаворым самі, то чытаем, то пішам — гэта значыць, мы пастаянна ўключаны ў працэс маўленчай дзейнасці. **Маўленчая дзейнасць** — гэта асобы від чалавечай дзейнасці (разам з працоўнай, пазнавальнай, гульнявой і інш.), у час якой чалавек уступае ў маўленчыя зносіны з іншымі людзьмі.

13. Прачытайце схему.

Якія існуюць асноўныя віды маўленчай дзейнасці?

Якія віды маўленчай дзейнасці задзейнічаны, калі: а) патрэбна атрымаць гатовую інфармацыю; б) ствараецца ўласнае выказванне?

Якія віды маўленчай дзейнасці існуюць у вуснай форме, а якія — у пісьмовай?

14. Прачытайце прыказкі і прымаўкі. У якіх з іх гаворыцца пра вуснае маўленне і слуханне? У якіх — пра пісьмовае маўленне і чытанне?

1. Са свайго языка спусціш — на чужым не зловіш.
2. Што напісана пяром, не возьме і сякера.
3. З разумным чалавекам добра і пагаварыць.
4. Слова — вецер, а пісьмо — грунт.
5. Слухай многа, а гавары мала.
6. Менш гавары — больш пачуеш.
7. Чытае — як рэпу грызе.

Зачытайце прыказку, у якой выказана папярэджанне: перш чым сказаць, трэба добра падумаць. Як вы думаеце, чаму гэта так істотна ў размове?

Запішыце прыказкі, якія гавораць: трэба ўмець слухаць. Як вы разумееце іх сэнс?

15. Спішыце выказванні пра мову, устаўляючы прапушчаныя літары. Як вы разумееце іх сэнс?

1. Тр..^ба любіць, ведаць і шанаваць* мову свайго народа і ўмець дасканала валодаць ёю (*Я. Колас*). 2. Найв..^лікшае багац..^е народа — яго мова! Тысячагод..^ямі назапашваюцца і вечна ж..^вуць у слове н..^злічоныя скарбы ч..^лавечай думкі і вопыту (*М. Шолахаў*). 3. Яно добра, а нават і тр..^ба знаць суседскую мову, але найперш тр..^ба знаць сваю (*Ф. Багушэвіч*). 4. Хто не веда..^з замежных моў, той нічога не веда..^з і пра сваю мову (*І. Гётэ*).

Знайдзіце і падкрэсліце ў выказваннях літары, якія абазначаюць падоўжаныя гукі.

§ 3. Умовы, неабходныя для ўспрымання і стварэння выказвання. Стылі маўлення: мэта і сфера выкарыстання

16. Прачытайце.

Усе мы ведаем, што мова — гэта найважнейшы сродак чалавечых зносін. Зносіны даюць магчымасць чалавеку сказаць пра свае патрэбы, выказаць свае пачуцці і перажыванні, падзяліцца з іншымі радасцю ці бядой, папрасіць дапамогі ці пабудзіць да дзеяння.

Але для таго каб адбыліся маўленчыя зносіны, неабходны пэўныя ўмовы.

1. Гутарка адбудзецца, калі ў ёй удзельнічаюць хоць бы два чалавекі: адрасант (адпраўнік — той, хто перадае (адпраўляе) інфармацыю) і адрасат (атрымальнік — той, хто яе атрымлівае).

2. У іх павінна быць тэма для абмеркавання.

3. Неабходна ведаць мову, на якой адбываюцца зносіны.

Ці могуць адбыцца маўленчыя зносіны, калі чалавек адзін? Колькі патрэбна людзей, каб зносіны адбыліся? Як называюць гэтых людзей?

Ці могуць адбыцца маўленчыя зносіны паміж людзьмі, якія карыстаюцца рознымі мовамі?

Ці могуць адбыцца маўленчыя зносіны паміж людзьмі, калі ім няма пра што гаварыць або няма жадання гаварыць?

адрас́ат

адрасáнт

17. Прачытайце верш. Вызначце яго адрасата і адрасанта, мову, на якой адбываецца гутарка, і яе тэму.

Намалюй мне вецер

Просіць Олю Пеця:

— Намалюй мне вецер.

— Даў задачу немалую.
Як я вецер намалюю?..
Не здаецца Петрык:
— Ну тады хоць ветрык,
Што над дрэвамі лятае,
З намі ў хованкі гуляе...
І малюе Оля
Дрэва сярод поля.
Гнецца долу веце...
— Там схаваўся вецер!
У. Мазго.

Ці магла б адбыцца гутарка, калі б не былі захаваны ўмовы маўленчых зносін? Калі б не было адрасата, тэмы для гутаркі ці агульнай мовы?

Як дзяўчынка выканала просьбу? Як вы думаеце, ці ўдалося ёй намаляваць вецер?

Як бы вы намалявалі вецер?

18. Папрацуйце ў групах.

Заданне для 1-й групы: уявіце сабе, што вам даручылі выступіць перад аднакласнікамі з паведамленнем пра карысць фізічных практыкаванняў у жыцці чалавека. Пра што і як вы будзеце гаварыць?

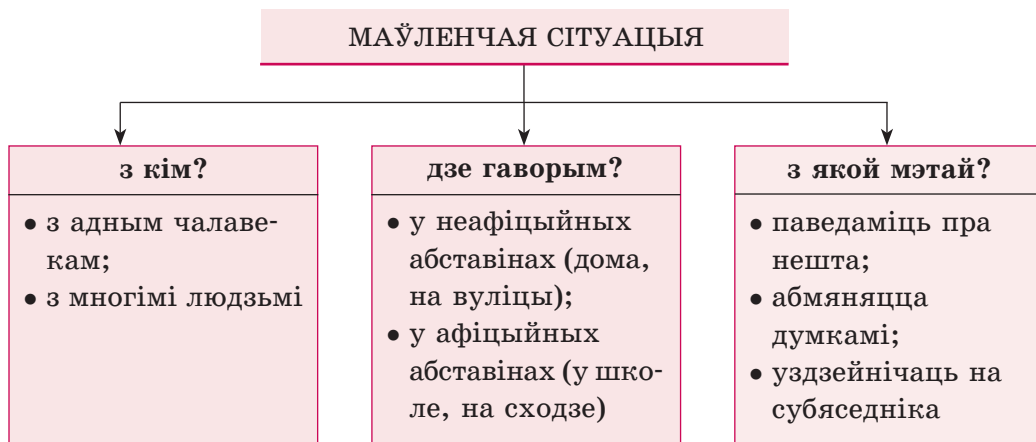
Заданне для 2-й групы: уявіце сабе, што з раніцы вы робіце фіззарядку (або наведваеце, напрыклад, секцыю плавання). Паспрабуйце пераканаць свайго сябра ў карысці гэтых практыкаванняў. Пра што і як вы будзеце гаварыць?

Ці адрозніваюцца змест і моўныя сродкі вашых паведамленняў? Калі адрозніваюцца, то чаму?

Нашы выказванні залежаць ад таго, з якой мэтай, дзе і з кім мы гаворым — гэта значыць ад **маўленчай сітуацыі**.

19. Прачытайце схему. Раскажыце, ад чаго залежаць нашы выказванні.

20. Згрупуйце і запішыце прыклады так, каб яны ўказвалі: а) на неафіцыйныя абставіны; б) афіцыйныя абставіны.

У гасцях, на вуліцы, у школе, у аўтобусе, у паліклініцы, на ўроку, на перапынку, на класнай гадзіне, у кіно, на канцэрце, дома.

У залежнасці ад рознай **маўленчай сітуацыі** (з якой мэтай, дзе і з кім гаворым) мы карыстаемся рознымі стылямі маўлення.

Калі мы хочам падзяліцца з некім сваімі думкамі, выказаць пэўныя пачуцці, запытацца пра нешта, то карыстаемся **гутарковым стылем**. Ён выкарыстоўваецца ў бытавых (неафіцыйных) зносінах людзей.

Калі трэба паведаміць навуковыя звесткі, растлумачыць сутнасць якой-небудзь з'явы ці прадмета, выкарыстоўваецца **навуковы стыль**. Ён сустракаецца ў навуковых выданнях (слоўніках, энцыклапедыях, даведніках), падручніках.

Вобразнае апісанне пэўных з’яў, прадметаў, падзей робіцца ў мастацкім стылі. Ён выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры і вуснай народнай творчасці.

21. Прачытайце тэксты. Вызначце сітуацыю, у якой кожны з тэкстаў можа быць выкарыстаны. Пра што ў іх гаворыцца? Як пра гэта паведамляецца: аднолькава ці па-рознаму?

I. — Ну і навальніца! Лье як з вядра!

— Ага, я ўжо вымак як цюцька.

II. Навальніца — атмасферная з’ява, якая заключаецца ў электрычных разрадах паміж так званымі кучава-дажджавымі (навальнічнымі) воблакамі ці паміж воблакамі і зямной паверхняй. Навальніца назіраецца ў гарачае надвор’е пры бурнай кандэнсацыі вадзяной пары над нагрэтай сушай, а таксама ў халодных паветраных масах, якія рухаюцца на больш цёплую паверхню.

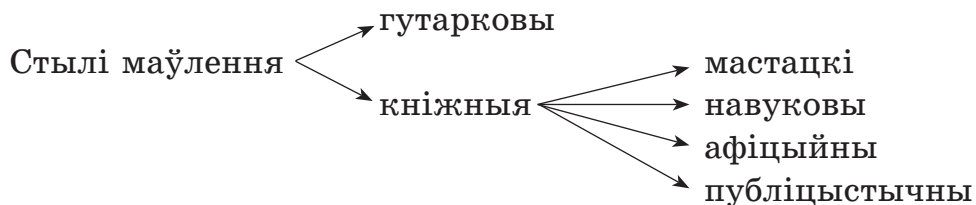
III. I раптам неба раскалолася — загрымела адразу ўсюды, нават і ў самой зямлі. Колькі кропель, важкіх, рэдкіх, узвіхрылі струменьчыкі пылу на дарозе. А праз момант немагчыма было ўжо нічога разгледзець: ліло, бліскала, грымела з добрую гадзіну. Ніводзін удар грому не быў слабейшы за папярэдні, бліскавіцы джахалі як навыперадкі, безупынна. Навальніца набірала сілу (*Паводле В. Ганеева*).

Як вы думаеце, які з гэтых тэкстаў можа быць выкарыстаны ў размове з сябрамі, знаёмымі, які — у навуковых выданнях (даведніках, энцыклапедыях, слоўніках), а які мы можам прачытаць у мастацкай літаратуры?

Вызначце, які з тэкстаў мае на мэце:

- а) паведаміць дакладныя звесткі пра навальніцу як прыродную з’яву;
- б) абмяняцца думкамі пра надвор’е;
- в) перадаць словамі малюнак з’явы прыроды (навальніцы).

22. Прачытайце схему. Раскажыце пра стылі маўлення ў беларускай мове.

Для кожнага стылю характэрны свае прыметы: мэта і сфера выкарыстання, моўныя сродкі.

23. Прачытайце тэкст. Пра якую кветку ў ім гаворыцца? Што дапамагло вам пазнаць яе?

Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

У маім са(д/т)ку растуць (т/ц)ікавыя кветкі. Ноч..у яны адпачываюць — сціскаюцца (у/ў) тугія пупышкі. Раніцай запальваюць свае ж..ўтыя сонейкі. А потым з уч..рашніх жоўтых сонейкаў (у/ў)твараюцца круглы.. белы.. пухоўкі. І ўсе растуць на высокіх тонкіх но(ш/ж)ках, а не пры зямлі, як спачатку. Быццам іх нехта нев..домы (з/с) травы выцягнуў (*Паводле Р. Ігнаценкі*).

§ 4. Мастацкі, навуковы і гутарковы стылі маўлення

24. Прачытайце. Вызначце, якія з выказванняў адносяцца да гутарковага, навуковага і мастацкага стыляў. Абгрунтуйце свой адказ.

І. Ціха і ўрачыста ў зімовым лесе. Высакастволыя хвой ў белых шапках стаяць задуменна і важна. Мякка падаюць сняжынкi, зіхоткімі зорачкамі асядаюць на зямлю. Цяжкая снегавая шапка, раптам сарваўшыся з дрэва, гучна тоне ў сумёце. І зноў цішыня (*Паводле А. Курскова*).

II. Падбел звычайны — шматгадовая травяністая расліна да 20 см вышынёй, з паўзучым карэнішчам. Сцябло прамастойкае, укрыта лускападобным лісцем, з’яўляецца ранняй вясной і мае па адным кветкавым кошыку (*«Прырода Беларусі»*).

III. — Добры дзень вам! Як гадуецца?

— Ды нічога. Жывём, хлеб жуём!

А ты ці здаровы?

— Я здаровы як рыжык баровы.

25. Прачытайце табліцу. Падрыхтуйце вуснае паведамленне пра гутарковы, навуковы і мастацкі стылі маўлення.

Стылі	Прыметы стылю		
	з якой мэтай выкарыстоўваецца	дзе выкарыстоўваецца	моўныя сродкі
Гутарковы	абмяняцца думкамі, выказаць пачуцці, запытацца пра нешта	падчас гутаркі ў неафіцыйных абставінах	гутарковыя словы і выразы, дыялог
Мастацкі	вобразна апісаць пэўныя з’явы, прадметы, падзеі	у творах мастацкай літаратуры і вуснай народнай творчасці	эпітэты, параўнанні, словы з пераносным значэннем
Навуковы	паведаміць навуковыя звесткі, растлумачыць сутнасць якой-небудзь з’явы ці прадмета	у падручніках, слоўніках, даведніках, энцыклапедыях	тэрміны

Да якога стылю адносіцца ваша выказванне? Пацвердзіце свой адказ прыкладамі.

26. Прачытайце. У тэкстах якога стылю могуць выкарыстоўвацца прыведзеныя выказванні?

1. Назоўнік — гэта часціна мовы, якая абазначае прадмет і адказвае на пытанні *х т о? ш т о?: чалавек, сталяр, дом, кніга, радасць* і інш.

Назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў — мужчынскага, жаночага ці ніякага, змяняюцца па ліках і склонах.

2. Гісторыя (стар.-грэч. *ἱστορία*) — навука, якая займаецца вывучэннем чалавека (яго дзейнасці, стану, светапогляду, сацыяльных сувязей, арганізацый і г. д.) у мінулым.

3. Компас — прыбор для вызначэння старон свету, у якім намагнічаная стрэлка заўсёды паказвае на поўнач.

27. Прачытайце. Ахарактарызуйце маўленчую сітуацыю: паміж кім адбываецца размова, дзе і з якой мэтай. Вызначце стыль выказванняў.

I. — Сёння ў нас у хаце ні мукі пылінкі, ні солі драбінкі.
— Я зараз, матуля, збегаю ў краму і ўсё, што трэба, куплю.

II. — Бабуля, мне цёмна. Запалі святло, а то есці нязручна.
— Хопіць святла. Міма рота лыжку не носяць.

III. — Парá, Алінка, парá абедаць. Мый рукі і сядай за стол.

— Мама, абед не заяц, у лес не ўцячэ.

Назавіце прыказкі, якія ўваходзяць у гэтыя дыялогі. Растлумачце іх сэнс.

● Запішыце прыказкі. Знайдзіце і падкрэсліце літары, якія абазначаюць два гукі.

дзі́вішся [с']

рэакты́ўны

камп'ю́тар

28. Прачытайце верш. Вызначце стыль маўлення. Абгрунтуйце свой адказ.

Дзве вароны

Глядзелі з дрэва дзве вароны
На рэактыўны самалёт.
— Ты бачыш? Вецер не дагоніць!
Вось гэта птушка! Ну і лёт!
— А што ты дзівішся, суседка?
За ёй вунь дым на паўнябёс!
Ты паляціш яшчэ не гэтак,
Калі табе падпаляць хвост!

Н. Гілевіч.

Уявіце сабе сітуацыю: вы — шэфы ў дзіцячым садку, і вам трэба растлумачыць дзецям, чаму самалёт лятае. Стварыце вуснае выказванне згодна з прапанаванай маўленчай сітуацыяй.

29. Прачытайце выразы. У якіх сітуацыях можна іх выкарыстаць?

Сардэчна запрашаем! Заставайцеся здаровы! Будзьце здаровы! Хлеб-соль! Хлеб ды соль! Дзень добры! Дзякую вам. Добрай ночы! Дабранач. Смачна есці! Вельмі (шчыра) удзячны вам! Ручніком дарога! Даруйце, калі ласка. Прабачце. Выбачайце. Няма за што! Калі ласка. Зрабіце ласку. Будзьце ласкавы.

Выпішыце выразы, якія можна выкарыстаць, калі мы просім прабачэння за нешта, і словы, якімі адказваюць на такую просьбу.

30. Папрацуйце ў парах. Складзіце вусны дыялог з аднакласнікам. Папрасіце яго нешта зрабіць для вас або абмяняйцеся думкамі пра фільм (мультфільм), які вы нядаўна паглядзелі, ці прановую камп'ютарную гульню і г. д.

Выказванні якога стылю ў вас атрымаліся? Абгрунтуйце свой адказ.

31. Прачытайце два тэксты. Які з іх стварае вобразны малюнак кветкі, а ў якім даецца дакладны пералік яе характэрных прымет і ўласцівасцей?

I. Рамонак — род шматгадовых кветкавых раслін сямейства астравых. Найбольш вядомы від — рамонак аптэчны. Суквецце складанае — паўсферычныя кошыкі дыяметрам 4—20 мм аб'яднаны ў суквецце. Кошыкі — з белымі язычковымі краявымі кветкамі і жоўтымі трубчатымі кветкамі дыска (*«Прырода Беларусі»*).

II. Звычайны лекавы рамонак можна сустрэць усюды: на лузе, на лясной паляне, у садзе каля дома. Яго беласнежныя пялёсткі так нагадваюць сонечныя праменьчыкі, сабраныя вакол аксамітнай жоўтай сярэдзінкі. Моцна разгалінаваная сцяблінка рамонка цягнецца да сонейка, падстаўляючы пялёсткі-далонькі. Кветачкі ў рамонка небуўныя, але кідаюцца ў вочы. Яны выглядаюць з травы, нібы дапытлівыя птушаняткі з гнязда. Асабліва прыгожыя рамонкі на світанні, калі іх упрыгожваюць брыльянтавыя кропелькі расы (*Паводле Р. Ігнаценкі*).

Якія характэрныя прыметы і ўласцівасці кветкі прыводзяцца ў тэксце I?

● Назавіце словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі, ужытыя ў тэксце II. Якую ролю яны выконваюць?

32. Выберыце кветку для апісання ў навуковым стылі. Падумайце, дзе сустракаецца гэта расліна, які яе знешні выгляд, дзе, як і для чаго выкарыстоўваецца чалавекам. Ці патрэбна пры гэтым перадаваць уласныя адносіны да прадмета апісання?

Можаце выкарыстаць для падрыхтоўкі ўласнага выказвання малюнкi. Але перш суаднясіце іх з адпаведнымі назвамі. Ці адпавядаюць подпісы малюнкам?

васілёк

шыпшына

лілея

званочак

Запішыце назвы кветак, што на малюнку, дапоўніце гэты рад яшчэ 2-3 прыкладамі.

33. Прачытайце тэкст. З дапамогай прыметнікаў зрабіце яго выразным і вобразным.

Наступіла восень. У парках і скверах прыгожа. Восень пераапранула дрэвы. Пад нагамі ляжыць лісце. На кустах вісяць ніці павуціны. Людзі радуюцца.

Тэкст якога стылю ў вас атрымаўся? Дакажыце гэта.

34. Прачытайце тэкст. Сфармулюйце яго тэму і асноўную думку. Вывядзіце стыль маўлення.

Уладар начной пушчы

тэрыторыя

Пугач — адна з найбуйнейшых соў не толькі ў Беларусі, але і на зямлі ўвогуле.

У птушкі густое пер’е бурага колеру з чорным стракатым малюнкам на кожнай пярыне. Вочы з аранжавым абадком, вушкі-пер’е на вялікай круглай галаве, вострая дзюба-крючок і кіпцюры робяць пугача падобным да казачнай істоты.

Сустракаецца пугач на тэрыторыі ад Еўропы да Японіі, ад Таймыра да Паўночнай Афрыкі. Ён селіцца ў гарах і пушчах, дрымучай тайзе і непразлых балотах. У нашай краіне гэта птушка аддае перавагу старым хваёвым або змешаным забалочаным лясам. Пугач — сімвал старажытнай беларускай пушчы (Паводле С. Зуёнка).

Выпішыце прыметнікі (разам з назоўнікамі), якія выкарыстоўвае аўтар для апісання птушкі.

Раскажыце пра пугача. Пачніце з апісання яго знешняга выгляду.

35. Спішыце прыказкі і прымаўкі, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

У якіх сітуацыях мы можам іх выкарыстаць? У тэкстах якіх стыляў гэта будзе дарэчы?

1. Гультаю (у/ў)сё ця(ш/ж)ка. 2. За сто работ б..рэцца, а ні адна (не)ўдаецца. 3. Нікому вады не замуці(т/ць). 4. Як кот шкадлів(ы/ый), а як заяц баязлів(ы/ый). 5. У яго і ўзімку лёду (не)дастаць. 6. М..лады в..рабей, ды спрытны.

Паўтарэнне вывучанага ў I–IV класах

§ 5. Назоўнік. Род, лік, склон назоўнікаў

36. Дапоўніце звесткі пра часціны мовы. Прывядзіце прыклады.

Назоўнік — гэта часціна мовы, якая абазначае ... і адказвае на пытанні Напрыклад:

... — часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і адказвае на пытанні Напрыклад:

Займеннік — часціна мовы, якая ўказвае на асобу ці прадмет, але

Дзеяслоў — гэта часціна мовы, якая абазначае ... і

37. Прачытайце табліцу і падрыхтуйце вуснае паведамленне пра назоўнік.

Назоўнік — часціна мовы		
Агульнае значэнне	назвае прадмет	х т о? ш т о?
Прыметы часціны мовы	мае род	м., ж., н.
	адносіцца да аднаго з трох скланенняў	1, 2, 3-е
	змяняецца па ліках і склонах	адз., мн. ці толькі адз. або толькі мн. Н., Р., Д., В., Т., М.
Сінтаксічная роля ў сказе	у сказе можа быць	дзеянікам даданым членам сказа

38. Спішыце, устаўце прапушчаныя літары. Абгрунтуйце свой выбар. Вывзначце, да якіх часцін мовы адносяцца словы.

Д..бро, д..бры, пад..брэць, д..брыня.
М..дзведзь, м..дзведжы, м..дзведзяня.
Ц..пло, ц..плы, пац..плець, ц..плыня.

39. Прачытайце верш. Чаму ён мае такую назву? Да каго звяртаецца паэт? Хто з'яўляецца адрасатам верша?

Твая Беларусь

На карце вялікага свету
Яна як кляновы лісток,
Песня гарачага лета,
Крынічнай вады глыток.
Мяжуе з Польшчай, Украінай,
Расіяй, Латвіяй, Літвой
Твой родны край, твая Айчына,
Жыццё тваё і гонар твой.
І ты яе запомні імя,
Як неба, сонца і зару.
Твая зямля, твая Радзіма
Названа светла: Беларусь!
Ю. Свірка.

Запішыце выдзеленыя словы, паставіўшы іх (дзе трэба) у пачатковую форму.

глытók

Пачатковая форма назоўніка — форма назоўнага скло-
ну адзіночнага ліку.

40. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму.

Беларусь — мая Радзіма

Якая прыгожая назва ў нашай краіны — Беларусь! А яшчэ мы завём яе Радзімай. А яшчэ — Бацькаўшчынай. Радзіма — бо тут мы нарадзіліся, бо яна нам самая родная з усіх краін на цэлым свеце. Бацькаўшчына — бо яна дасталася нам ад бацькоў нашых. А ім — ад іхніх бацькоў, нашых дзядоў. А далей — ад прадзедаў, ад прапрадзедаў... І так — аж да самых далёкіх продкаў.

Над шырокімі палямі, над векавечнымі пушчамі, над зялёнымі лугамі, над блакітнымі стужкамі рэк і рачулак, над люстэркамі незлічоных азёр лунаюць у высокім небе белакрылыя буслы. Таму паэт назваў нашу краіну зямлёю пад белымі крыламі (*Паводле А. Вольскага*).

Якімі словамі называе аўтар Беларусь? Як называюцца словы, якія маюць аднолькавае ці блізкае значэнне?

Назавіце ў апошнім абзацы тэксту назоўнікі. У якім ліку яны ўжываюцца? Запішыце назоўнікі з выдзеленага сказа парамі ў форме адзіночнага і множнага ліку назоўнага склону. Назавіце канчаткі назоўнікаў у множным ліку.

Некаторыя назоўнікі ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку (*кефір, поўнач, май, сумленне*) або толькі ў форме множнага ліку (*нажніцы, дзверы, канікулы, санкі*).

41. Прачытайце верш. Пра якую краіну гаворыць у ім аўтар?

Тут Дняпро бяжыць прывольна,
Сож, Бярэзіна, Дзвіна,
Прыпяць, Шчара, Свіслач, Нёман,
Вілля, Піна, Буг, Дзісна...

Тут крыштальныя азёры —
Нарач, Свіцязь, Снуды, Свір.
Полацк — наш старэйшы горад,
Віцебск, Тураў, Кобрын, Мір...
М. Пазнякоў.

Назавіце назоўнікі, якія з'яўляюцца назвамі: а) гарадоў; б) рэк; в) азёр. Чаму гэтыя назоўнікі пішуцца з вялікай літары? Якія з іх ужываюцца ў форме адзіночнага ліку, а якія — у форме множнага ліку?

Дапішыце рады назоўнікаў тымі назвамі, якіх няма ў вершы. Ці ёсць сярод іх назвы, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку?

Гарады: Полацк, ..., ..., ...,

Рэкі: Дняпро, ..., ...,

Азёры: Нарач, ..., ...,

42. Суаднясіце загадкі ў левым слупку і адгадкі ў правым слупку.

Стукае, грукае, нідзе яго не знойдзеш.
Улетку адпачываюць, а зімой дзяцей
катаюць.

Па сцяжыне, па дарозе бегчы я ў іх не
ў змозе. І па снезе не ідуць, лёд убачаць —
і бягуць.

Ты гукнеш — яно і адгукнецца.

Вадкае, але не вада, белае, але не снег.

Не жывыя, а скрыпяць.

Белы як снег, салодкі як мёд.

цукар

вароты

малако

рэха

гром

канькі

санкі

Запішыце назоўнікі-адгадкі, якія ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага, а потым — толькі ў форме множнага ліку.

Вызначце і назавіце род назоўнікаў. У якіх назоўнікаў род вызначыць нельга? Назавіце іх.

43. Прачытайце верш.

З мамай я збіраў суніцы,
А з бабуляю — чарніцы,
Ездзіў з татам у маліны,
А з дзядулем — у ажыны.
Ну а сёння мы з сястрыцай
Пойдзем разам у брусніцы.
З кожнай, кожнай ягадай
Павітацца рады я.

М. Пазнякоў.

Выпішыце назоўнікі — назвы ягад. У форме якога ліку яны ўжываюцца ў беларускай мове? А ў рускай мове? Ці маюць гэтыя назоўнікі ў беларускай мове форму адзіночнага ліку? У якіх выпадках гэта магчыма?

44. Запішыце назоўнікі, якія адпавядаюць прыведзеным значэнням. Выведзеце род назоўнікаў, падбярэце да назоўнікаў прыметнікі, спалучэнні запішыце.

п'одзвіг

1. Афрыканская плямістая жвачная жывёліна атрада парнакапытных з вельмі доўгай шыяй і доўгімі нагамі. 2. Знак пераважна ў выглядзе металічнага кружка з якім-небудзь рэльефным адбіткам і надпісам для ўзнагароды за асаблівыя заслугі, баявыя і працоўныя подзвігі. 3. Травяністая расліна з адзіночнымі кветкамі, у якіх пялёсткі белыя, а сярэдзіна жоўтая. 4. Найдрабнейшыя цвёрдыя часцінкі, часцей паднятыя з паверхні зямлі, якія лягаюць у паветры або аселяюцца на паверхню рэчаў.

метал

Д л я д а в е д к і: пыл, медаль, жырафа, рамонак.

Ці супадае род запісаных назоўнікаў у беларускай і рускай мовах?

45. Прачытайце тэкст. Чаму кошка пакрыўдзілася на хлопчыка?

Наш сын быў у другім класе, калі падарылі нам кацяня. Гадаваліся яны разам. Кацяня стала прыгожай дарослай кошкай. Сын вырас, стаў вышэйшым за маці і бацьку. **Але кошка ўсё роўна ўспрымала яго як маленькага і вельмі шкадавала.** Аднойчы на сына ў двары загаўкаў сабака, дык наша кошка (а жылі мы на першым паверсе) скочыла з форткі і так зашыпела, што бедны цюцька ледзьве ўцёк.

Неяк сын кажа: «Давай, мама, праверым, як кошка мяне любіць». Ён схаваўся тварам у падушку, зрабіў выгляд, што плача. Кошка, трывожна муркнуўшы, скок на канапу і давай яго лізаць, як сваё кацяня. Нібы супакойвае: «Дзіцятка, кінь плакаць».

Не вытрымаў сыноч, як пачаў смяяцца! Пакрыўдзілася кошка, куснула яго за шчаку. Некалькі дзён хадзіла надзьмута, стала лагоднай, толькі калі сыноч прынёс ёй у падарунак вялікага жывога карпа (*Паводле У. Шулякоўскага*).

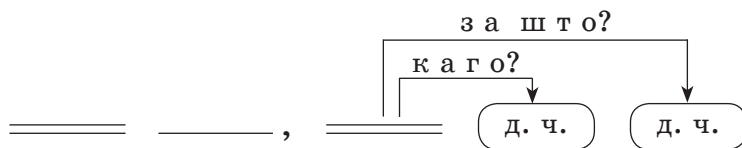
Як называецца дзіцяня кошкі?

Запішыце некалькі назоўнікаў, якія называюць дзіцянят розных жывёл (напрыклад, зубра, савы, зебры, ваўка, бусла). Вызначце род гэтых назоўнікаў, абазначце ў іх суфіксы.

Назавіце і запішыце назоўнікі, якія абазначаюць маленькіх дзіцянят сабакі, каня, каровы, авечкі, казы.

Які з выдзеленых у тэксце сказаў адпавядае наступнай схеме? Запішыце яго, падкрэсліце галоўныя члены сказа.

46. Спішыце прыказкі і прымаўкі, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

1. Бац..каўшчыны не купляюць і не прадаюць. 2. Усякаму міла свая ра($\partial/\partial z$)іма. 3. Усюды добра, а дома лепш за ($y/\dot{y}$)сё. 4. Няма смачнейшай ва($\partial/\partial z$)іцы, як з роднай крыніцы. 5. Якая птушка, такое і гн..здзечка. 6. Для сонца (ζ/t)ёпла, для дома добра.

- Падкрэсліце тры словы, у якіх колькасць гукаў і літар не супадае.

§ 6. Змяненне назоўнікаў у адзіночным і множным ліках

47. Закончыце выказванні.

Змяненне назоўнікаў па склонах называецца

Назоўнік у назоўным склоне з'яўляецца ў сказе

У залежнасці ад склонавых канчаткаў большасць назоўнікаў адносіцца да 1, 2 або 3-га скланення. Тып скланення вызначаецца

48. Прачытайце тэкст. Што (хто) з'яўляецца самым вялікім скарбам нашай краіны? Чаму?

Самы вялікі скарб **Беларусі** — гэта людзі. Побач з **беларусамі** жывуць у нашых **гарадах і вёсках** палякі, літоўцы, рускія, яўрэі, татары... Усе разам мы складаем беларускі **народ**. Усе мы — грамадзяне незалежнай **Рэспублікі Беларусь**. Так называецца наша дзяржава (*Паводле А. Вольскага*).

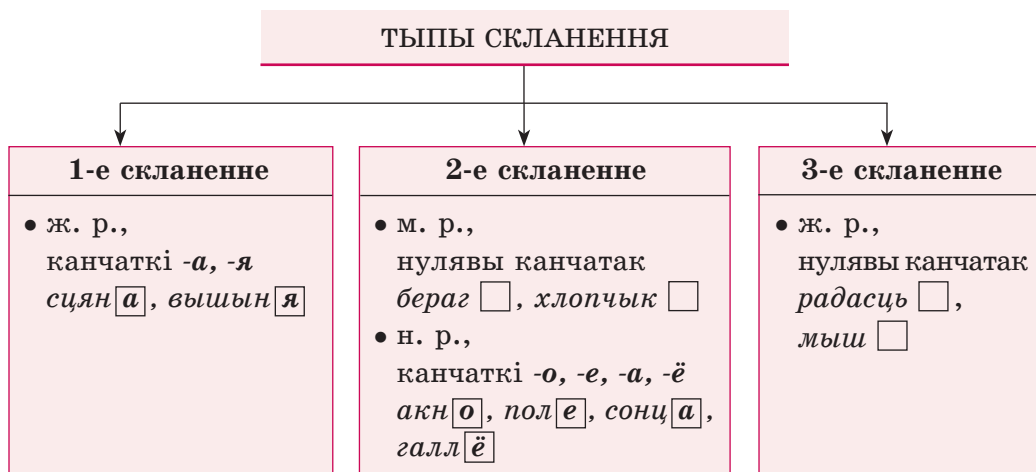
Назавіце пачатковую форму выдзеленых у тэксце назоўнікаў. Вызначце іх род, лік і склон.

Выпішыце з тэксту сказ з аднароднымі членамі, падкрэсліце іх як члены сказа. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

У залежнасці ад склонавых канчаткаў большасць назоўнікаў адносіцца да 1, 2 або 3-га скланення. Тып скланення вызначаецца па родзе назоўніка ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку і канчатку.

49. Карыстаючыся прыведзенай схемай, раскажыце пра тыпы скланення назоўніка. Прывядзіце ўласныя прыклады.

50. Вызначце, да якога скланення адносяцца наступныя назоўнікі.

Маладосць, ноч, медзь, любоў.

Бацькаўшчына, зямля, Радзіма, краіна.

Дом, розум, возера, насенне, жыццё, вядро.

Звярніце ўвагу!

Апошнія зычныя асновы назоўнікаў 1-га скланення могуць чаргавацца — *г/з, х/с, к/ц*: *нага* — *назе*, *страха* — *страсе*, *навука* — *навуцы*.

У назоўнікаў 3-га скланення ў творным склоне можа адбывацца падаўжэнне апошняга зычнага гук асновы: *ноччу*, *мышшу*, *меддзю*, *Нараччу*.

51. Да якога скланення адносяцца назоўнікі *зямля, дом, радасць*? Праскланяйце іх вусна, выкарыстоўваючы табліцу з канчаткамі назоўнікаў 1, 2 і 3-га скланенняў.

Склон	Пытанні	1-е скланенне ж. р., канчаткі <i>-а -я</i>	2-е скланенне м. р., нулявы канчатак; н. р., канчаткі <i>-о, -е, -а, -ё</i>	3-е скланенне ж. р., нулявы канчатак
Н.	х т о? ш т о?	<i>-а, -я</i>	☐ , <i>-о, -е, -а, -ё</i>	☐
Р.	к а г о? ч а г о?	<i>-і, -ы</i>	<i>-а, -я -у, -ю</i>	<i>-і, -ы</i>
Д.	к а м у? ч а м у?	<i>-е, -і, -ы, -э</i>	<i>-у, -ю</i>	<i>-і, -ы</i>
В.	к а г о? ш т о?	<i>-у, -ю</i>	☐ , <i>-о, -е, -а, -ё</i>	☐
Т.	к і м? ч ы м?	<i>-ой (-ою) -ай (-аю) -ёй (-ёю) -яй (-яю)</i>	<i>-ам, -ом -ем, -ём</i>	<i>-у, -ю</i>
М.	(пры) к і м? (у) ч ы м?	<i>-е, -і, -ы, -э</i>	<i>-е, -і, -ы, -э, -у, -ю</i>	<i>-і, -ы</i>

52. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ставячы назоўнікі ў патрэбную форму.

Кожны, хто прыязджае пазнаёміцца з (*Беларусь*), на развітанне з (*прыемнасць*) набывае нацыянальныя сувеніры. Доўгія гады ён будзе нагадваць пра гасцінны край і яго людзей.

Народнае мастацтва ў магазінах сувеніраў прадстаўлена такім (*рамяство*), як пляценне з (*саломка*).

Простыя ў выкананні, з двух-трох пучкоў (*салома*), залацістыя паўліны, грывастыя коні здзіўляюць пакупнікоў (*вобразнасць*) і (*дэкаратыўнасць*). Такіх саламяных фігурак нідзе, акрамя (*Беларусь*), не робяць (*Паводле Я. Сахуты*).

Вызначце, да якога скланення адносяцца словы, што ў дужках. Абзначце над словамі тып скланення (1, 2 або 3-е).

З якой мэтай людзі звычайна прывозяць сувеніры з тых краін, якія наведваюць?

Чым адметнае такое нацыянальнае рамяство беларусаў, як пляценне з саломкі?

Раскажыце пра іншыя віды беларускіх рамёстваў, якія вы ведаеце.

53. Прачытайце тэкст, ставячы словы, што ў дужках, у патрэбную форму. Пры неабходнасці карыстайцеся табліцай (с. 31).

Павук

Ці чулі вы што-небудзь пра беларускага павука? Не, не пра таго, што па закутках пляце сваё павуцінне. А пра таго, што нашы продкі збіралі з саламяных трубачак напярэдадні Новага года.

Для вырабу «павука» адбіралі найлепшую (*саломка*) з апошняга (*сноп*), сабранага з (*поле*). Нашы продкі верылі, што саломача захоўвае ў сабе (*сіла*) (*прырода*) і перадае яе гаспадарам дома. У павуціне заблытваецца ўсё негатыўнае, што магло б перашкодзіць шчаслівай (*плынь*) сямейнага (*жыццё*).

У канцы года старога «павука» спальвалі і плялі новага, каб у (дом) пастаянна панавалі мір і дабрабыт (Паводле І. Асташкевіч).

З якой мэтай у канцы года старога «павука» спальвалі і плялі новага?

Знайдзіце ў тэксце і запішыце сказы, у якіх гаворыцца пра магічныя ўласцівасці саламянага павука. Абазначце над назоўнікамі іх склон (Н., Р., Д., В., Т. або М.).

Як правільна вызначыць склон назоўніка?

Каб вызначыць склон назоўніка, трэба:

1) знайсці ў сказе слова, ад якога гэты назоўнік залежыць;

2) ад гэтага слова паставіць пытанне да назоўніка. Напрыклад: *ганаруся* (к і м?) *бабуляй* — Т. скл.; *дзякую* (к а м у?) *бабулі* — Д. скл.

Назоўнік у назоўным склоне з'яўляецца ў сказе дзейнікам: *Мая бабуля жыве ў невялікай вёсачцы пад Мінскам.*

54. Запішыце словазлучэнні па-беларуску. Абазначце канчаткі назоўнікаў у форме меснага склону множнага ліку.

Ходить по тропинкам, путешествовать по рекам и озёрам, сочинение по картинкам, прыгать по деревьям, скучать по родственникам.

55. Спішыце, раскрываючы дужкі і ставячы назоўнікі ў патрэбную форму. Вызначце склон назоўнікаў, абазначце канчаткі.

1. Здаўна Беларусь славіцца льянянымі (*вырабы*), сімвалічнымі (*ручнікі*), унікальнымі* (*вырабы*) з (*салом*), (*гліна*) і (*дрэва*), валёнкамі і шапкамі з (*аўчына*). 2. З ільнянога (*валакно*) ткалі палатно і шылі адзенне, стваралі выдатныя

прадметы (*побыт*), майстравалі цацкі для (*дзеці*). 3. Керамічны посуд, фігуркі (*жывёлы*) і (*птушкі*), свістулькі, звачкі ведаюць далёка за межамі Беларусі. 4. З лазы здаўна беларусы плялі калыскі для (*дзеці*), кошыкі для (*ягады*) і (*грыбы*).

Якія сувеніры вы параілі б набыць вашаму госцю з іншай краіны на памяць пра Беларусь? Чаму?

§ 7. Прыметнік. Сувязь прыметніка з назоўнікам. Асаблівасці змянення прыметніка па родах, ліках і склонах

56. Прачытайце выразна верш. Дайце яму загалолак, які перадаваў бы яго тэму.

Радзіма ў нас —
бязмежная,
спякотная і снежная.
Радзіма ў нас —
цудоўная,

багаццяў розных поўная.
Радзіма ў нас —
магутная
і ва ўсім свеце
чутная.

А. Вольскі.

Якія прыметнікі і чаму аўтар выбраў для характарыстыкі Беларусі?
Выпішыце з верша прыметнікі, якія характарызуюць Беларусь.
Беларусь (я к а я?)

Прыметнік — часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і адказвае на пытанні *я к і?* *я к а я?* *я к о е?* *я к і я?*

Пачатковая форма прыметніка — форма назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду.

57. Прачытайце прыказкі і прымаўкі. Як вы разумееце іх сэнс?

1. На чорным полі белая пшаніца родзіць.
2. Варона, колькі ні мыецца, усё роўна чорная, а гусь акунулася — і ўжо белая.
3. Не слухаў малы, не паслухае і вялікі.
4. Стары друг лепшы за новых двух.
5. Не будзеш злым — і да цябе будуць добрымі.

Выпішыце прыметнікі-антонімы, паставіўшы іх у пачатковую форму. Прывядзіце і запішыце некалькі сваіх прыкладаў прыметнікаў-антонімаў.

58. Прачытайце тэкст. Якая з’ява апісваецца ў ім?

Перад намі расцілалася **вада**, над якой вісеў **туман**. На-вокал на некалькі кіламетраў цягнулася **балота**, дзе гнязду-юцца жоравы.

Раптам пачуўся шум крылаў, і мы ўбачылі **відовішча**. На траву, упрыгожаную **кветкамі**, прызямліўся **жораў** з пышным султанам **хваста**. Агледзеўся, страсянуўся, распасцёр крылы і, прытанцоўваючы, зрабіў некалькі крокаў.

Які гэта быў **птах**? (*Паводле В. Вольскага*).

Падбярыце да выдзеленых назоўнікаў прыметнікі з матэрыялу для даведкі. Прачытайце тэкст яшчэ раз (з прыметнікамі).

Параўнайце варыянты тэксту. Якое апісанне больш маляўнічае? Якая роля ў гэтым прыметнікаў?

Д л я д а в е д к і: *белы; бясконца; дзікае, некранутае; незвычайнае; познімі жоўтымі, белымі і чырвонымі; шэры; цудоўны; чорнага.*

Прыметнікі дапаўняюць, пашыраюць характарыстыку назоўніка і надаюць выказванню вобразнасць, эмацыянальнасць, выразнасць.

59. Падбярыце да назоўнікаў прыметнікі. Ад слоў з левага слупка пастаўце пытанні да слоў з правага слупка.

суніцы	круглы, румяны, салодкі, сакавіты
вавёрка	вялікае, глыбокае, празрыстае, блакітнае
яблык	высокі, магутны, векавы, зялёны
возера	духмяныя, чырвоныя, салодкія, карысныя
дуб	рыжая, маленькая, жвавая, пушыстая

Раскажыце, што абазначае, на якія пытанні адказвае прыметнік. Ад чаго залежаць яго род, лік і склон?

Запішыце, якім бывае яблык. Да якога роду адносіцца адпаведны назоўнік у рускай мове?

Род, лік і склон прыметніка залежаць ад назоўніка: *позняму вечару (м. р., адз. л., Д. скл.), роднай зямлэй (ж. р., адз. л., Т. скл.), у чыстым возеры (н. р., адз. л., М. скл.), магутных дрэвай (мн. л., Р. скл.).*

60. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып (апавяданне, апісанне ці разважанне). Абгрунтуйце сваю думку.

Высока ў сінім бязвоблачным **небе** плыве яркае **сонца**, шчодро лье на зямлю сваю цеплыню і святло.

Цёпламу яснаму **дню** радуецца кожная жывая істота. На бярозе цінькаюць бесклапотныя **сініцы**. Прабуюць моц сваіх крылаў імклівыя **ластаўкі**. На маленькім **лапіку** зямлі, дзе я прылёт, ідуць свае клопаты і турботы. Некуды спяшаецца цягавітая **мурашка**, уверх па сцяблінцы паўзе спакойная **божя кароўка...**

Усе радуецца цяплу (*Паводле І. Навуменкі*).

Выпішыце з тэксту выдзеленыя назоўнікі разам з прыметнікамі, якія іх паясняюць (у форме, ужытай у тэксце). Чаму аўтар выбраў менавіта гэтыя словы? Як яны характарызуюць прадмет?

Вызначце род, лік і склон прыметнікаў. Як яны вызначаюцца?
Абзначце часткі слова (прыстаўку, корань, суфікс, канчатак) у словах *бязвоблачным, бесклапотным, маленькім*.

Звярніце ўвагу!

Род прыметніка вызначаецца толькі ў адзіночным ліку.

61. Прачытайце прыказкі і прымаўкі. Сфармулюйце заданне да практыкавання і выканайце яго.

1. У (*чужы*) старонцы не так свеціць сонца.
2. У (*добры*) чалавека заўсёды шмат (*добры*) сяброў.
3. Не радуйся (*чужы*) бядзе, бо свая ззаду ідзе.
4. (*Вялікі*) дуба з (*малы*) карэннем не бывае.
5. Нічога, што рукі (*чорны*), абы душа была (*чысты*).
6. (*Высокі*) дрэва здалёку відаць.
7. Зіма (*снежны*) — лета (*дажджлівы*).

62. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып (апавяданне, апісанне ці разважанне). Абгрунтуйце свой адказ.

уперамёшку

На беразе возера

Ігнат праседзеў на беразе возера, можа, гадзіну ці дзве. Яго радавала і зачароўвала, як маленькага, і гэта крынічка, і ціхае-ціхае пераліўчатае цурчанне малюпасенькай ручайкі, якая выбягала з крыніцы. Яго цешыў супакойлівы гоман бору. Здаецца, кропелькі блакіту прасьпаліся з нябесных вышынь — гэта цвілі ля самай крыніцы блакітныя незабудкі. А ў кустах алешніку стракацелі на сонцы жоўтыя і сінія касачы. Па пясчаным беразе нібы рассыпаны былі бледнаватыя зоркі бяссмертніку ўперамешку з жоўтым падбелам і лапінкамі ліловага чабору, угрэтага на сонцы. І колькі яшчэ

было розных кветак: сініх, ліловых, чырвоных! А ля самага берага млелі на вадзе белыя і жоўтыя лілеі, у знямозе раскінуўшы на паверхні зялёныя сподачкі сваіх лісточкаў (*Паводле М. Лынькова*).

Назавіце кветкі, якія раслі ля крыніцы. Ці ведаеце вы іх? Дапоўніце апісанне аўтара сваімі назіраннямі.

Запішыце назоўнікі (назвы кветак) разам з прыметнікамі, якія іх характарызуюць. Дапоўніце рад прыметнікаў сваімі характарыстыкамі.

У з о р: *незабудкі — блакітныя, маленькія, прыгожыя, далікатныя; касачы — жоўтыя, сінія, высокія, ...*

Дапоўніце сказ *І колькі яшчэ было розных кветак: сініх, ліловых, ярка-чырвоных!* Якія гэта могуць быць кветкі? Апішыце іх, выкарыстоўваючы прыметнікі.

63. Спішыце загадкі, дапісваючы канчаткі прыметнікаў. Што падказала вам, як правільна гэта трэба зрабіць?

Растлумачце правапіс выдзеленых літар.

1. Разумн..., добр..., шчыр...,
стварае яе чалавек.
Дарогу да ведаў адкрые нам,
сяброўкаю стане навек.
2. Выраслі на градцы
сакаўн.. братцы.
Доўг..., шурпат...,
вітамінаў шмат у іх.
3. Прысеў пад плотам рыж.. кот.
Павесіў доўг.. хвост на плот.
4. Бел.. берэцікі, залат.. тварыкі.
Іх між траў прыкмеціце —
ззяюць, як ліхтарыкі.

і^ан^к

г^ар^ік^у

р^ау^з

м^ан^ор^ік

М. Пазнякоў.

Растлумачце значэнне слова *плот* у беларускай мове. Якое значэнне мае гэта слова ў рускай мове?

64. Карыстаючыся ўзорам, замяніце прыназоўнік з назоўнікам на прыметнік. Утвораныя словазлучэнні запішыце. Вызначце род (калі можна) і лік прыметнікаў, абазначце канчаткі.

м. р., адз. л.

У з о р: сок з таматаў — таматн ы сок.

Пірог з яблыкаў, посуд са шкла, лыжка з дрэва, варэнне з чарніц, кошыкі з лазы, сувеніры з керамікі, свістулька з гліны, абрусы з лёну, дом з цэгля, сок з лімона.

65. Запішыце спалучэнні прыметнікаў з назоўнікамі. Вызначце род прыметнікаў, абазначце іх канчаткі.

Зялён.. (яблык, дрэва, сукенка, лясы); залат.. (медаль, восень, сэрца, рукі); чыст.. (пакой, возера, душа, талеркі).

У якіх словазлучэннях прыметнікі ўжыты ў пераносным значэнні? Як вы разумееце значэнне гэтых выразаў?

У якіх словазлучэннях род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах не супадае?

66. Дапішыце канчаткі прыметнікаў. Растлумачце іх напісанне.

Залат.. медаль, шэр.. гусь, зл.. сабака, моцн.. боль, чорн.. цень, прыгож.. рамонак, прыкладн.. паводзіны, вясёл.. настрой, добр.. адносіны, духмян.. суніцы.

У якіх назоўнікаў беларускай і рускай моў не супадае род, а ў якіх — лік? Складзіце з двума словазлучэннямі (на выбар) сказы.

§ 8. Займеннік. Асабовыя займеннікі, іх змяненне

67. Прачытайце тэкст. З дапамогай якой часціны мовы можна пазбегнуць паўтораў у гэтым тэксце?

Францыск Скарына

Францыск Скарына займае пачэснае месца ў нашай гісторыі.

Скарына надрукаваў першую кнігу на старажытнай беларускай мове, што стала пачаткам беларускага кнігадрукавання. У Празе Скарына пераклаў на тагачасную беларускую пісьмовую мову і выдаў 23 кнігі Бібліі. Кнігі Скарыны сталі адным з узораў выданняў таго часу.

Жыццёвы шлях Францыска Скарыны стаў прыкладам для іншых адукаваных людзей Беларусі, якія працягвалі пачату ім справу выдання кніг на беларускай мове.

Прачытайце тэкст з тымі папраўкамі, якія вы ўнеслі ў яго. Рас тлумачце, для чаго існуюць займеннікі.

Пракаменціруйце правапіс выдзеленых літар.

68. Прачытайце смяшынкi. Назавіце займеннікі. На каго (або што) яны ўказваюць? Замест якіх назоўнікаў ужываюцца?

1. Бабуля пытае ўнучку:

— Навошта ты будзіш браціка?

Унучка адказвае:

— Хачу сказаць, каб ён яшчэ паспаў.

2. — Ты не бойся, — супакойвае маці сына перад кабінетам зубнога ўрача. — Нічога тут табе не зробіць.

— Тады чаго мы сюды прыйшлі?

3. Дзяўчынка напісала пісьмо сяброўцы:

«Дарагая Аня! Прабач, што я забылася пра твой дзень нараджэння. Будзе справядліва, калі і ты не ўспомніш пра мой, які будзе ў наступную сераду».

Прывядзіце з тэксту прыклады займеннікаў 1-й асобы, затым — 2-й і 3-й.

69. Дапоўніце вусна табліцу «Займеннікі 1, 2 і 3-й асобы».

Адзіночны лік	Множны лік
1-я асоба — я	1-я асоба — мы
2-я асоба —	2-я асоба —
3-я асоба —	3-я асоба —

Складзіце вуснае выказванне з апорай на табліцу. Раскажыце пра займеннік як часціну мовы.

70. Прачытайце скланенне займенніка *я*.

Н. (х т о?) *я*

В. (к а г о?) *мяне*

Р. (к а г о?) *мяне*

Т. (к і м?) *мною (-ою)*

Д. (к а м у?) *мне*

М. (п р ы к і м?) *пры мне*

Паскланяйце вусна займеннікі *ён, яны*.

71. Далучыце да дзеясловаў займеннікі *я, ты, ён (яна, яно), мы, вы, яны* ў патрэбнай форме. Словазлучэнні запішыце, вызначце склон займеннікаў.

У з о р: *бачылі мяне, цябе, яго, яе, нас, вас, іх*.

Бачылі (к а г о?), аднёс (к а м у?), пісаў (п р а к а г о?), ганаруся (к і м?), сумаваць (п а к і м?).

72. Пазнайце займеннікі па іх характарыстыцы.

3-я асоба, адз. л., ж. р., Р. скл.

2-я асоба, адз. л., Д. скл.

3-я асоба, мн. л., Т. скл.

73. Прачытайце, устаўляючы замест кропак патрэбныя па сэнсе займеннікі. Вызначце іх асобу і лік.

Юлька падымаецца і бяжыць на выган* — збіраць рамонкі. ... заўсёды збірае тут рамонкі, прыносіць ... дадому і аддае маці. Юлька тады заўважае, як у гэтую хвіліну дабрэюць матчыны вочы.

— Кветкі што дзеці! — абавязкова кажа маці. — З ... весялей.

Чаму весялей з дзецьмі — Юлька не разумее. Іншы раз маці так накрычыць на ..., так накрычыць!.. А тут — на табе! — весялей... (*Паводле Я. Пархуты*).

Д л я д а в е д к і: яна, іх, яе, імі.

Дайце тэксту загалолак, які перадаваў бы яго асноўную думку. Якія словы з тэксту могуць быць загалоўкам да яго?

Назавіце ў другім сказе тэксту аднародныя члены сказа.

Як вы разумееце выраз *на табе*!?

74. Прачытайце выразна ўрывак з паэмы Якуба Коласа «Новая зямля». Якія пачуцці выказвае аўтар у ім?

Мой родны кут, як ты мне мілы!..
Забыць цябе не маю сілы!
Не раз, утомлены дарогай,
Жыццём вясны мае ўбогай,
К табе я ў думках залятаю
І там душою спачываю...

Выпішыце асабовыя займеннікі, вызначце іх лік, склон.

У з о р: *ты* — адз. л., Н. скл.

Растлумачце ўжыванне форм займенніка *цябе, табе*. Ад чаго залежыць іх выбар?

Пры ветлівым звароце да старэйшых ужываецца займеннік **Вы**, які пішацца з вялікай літары: *Дарагая Вольга Мікалаеўна! Віншuem Вас з днём нараджэння. Жадаем Вам здароўя, аптымізму, бадзёрасці, добрага настрою і шмат-шмат усмешак не толькі ў гэты дзень.*

75. Павіншуйце вашага сябра са святам ці настаўніка з яго прафесійным святам — Днём настаўніка.

Якую форму займенніка (ты, вы, Вы) трэба выкарыстаць у гэтых выпадках?

76. Прачытайце загадкі, раскрыўшы дужкі і паставіўшы займеннікі ў форму роднага або вінавальнага склону. Адгадайце загадкі.

1. Стукае, грукае, а (*ён*) нідзе не відаць.

2. Фыркае, рыкае, галіны ламае, пыл падымае, (*ты*) з ног збівае, чуеш (*ён*), ды не бачыш.

3. Сівая кабыла, па свеце хадзіла, да (*мы*) прыйшла, па руках пайшла.

4. (*Я*) усе просяць, (*я*) чакаюць, а як з'яўлюся, хавацца пачынаюць.

Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Падкрэсліце займеннікі.

Д л я д а в е д к і: *вецер, гром, хмара і дождж, дождж.*

● Знайдзіце ў другой загадцы назоўнік, род якога не супадае ў беларускай і рускай мовай.

77. Прачытайце тэкст, устаўляючы замест кропак патрэбныя па сэнсе займеннікі.

Сыноўняя любоў

Тры жанчыны бралі ваду ў калодзежы. Да ... падышлі сыны. Адзін пацалаваў сваю маці і пабег, напяваючы, далей.

Другі спытаў у маці, ці не стамілася ..., і пабег даганяць таварыша. Трэці моўчкі ўзяў ведры і панёс ... дахаты.

Насустрэч жанчынам ішоў стары чалавек:

— Скажы, мудрэц, — спыталі маці, — чый сын самы лепшы?

Стары адказаў, што

Закончыце тэкст, ужываючы ў ім займеннікі. Вызначце склон займеннікаў.

§ 9. Дзеяслоў. Неазначальная форма дзеяслова. Праваніс *не* з дзеясловамі. Часы дзеяслова

78. Прачытайце тэкст.

спекта́кль

У тэатры

Перш чым прайсці ў залу, трэба зняць вопратку. У гардэrobe ніхто не тоўпіцца, усе па чарзе здаюць ці атрымліваюць свае рэчы. Сваё месца ў зале варта адшукаць і заняць да таго, як пачнецца спектакль. Нельга размаўляць у час спектакля і раскручваць цукеркі. Непрыгожа адразу бегчы ў гардэроб. Артысты ж не спяшаюцца расставацца з гледачамі, некалькі разоў выходзяць на сцэну з паклонам.

Назавіце ў тэксце дзеясловы ў неазначальнай форме. На якія пытанні адказваюць такія дзеясловы, на што заканчваюцца?

Выпішыце дзеясловы ў неазначальнай форме.

тэа́тр

Раскажыце, як трэба паводзіць сябе ў тэатры, кінатэатры, музеі.

Пачатковая форма дзеяслова — гэта **неазначальная форма**.

Дзеясловы ў неазначальнай форме адказваюць на пытанні **што рабіць? што зрабіць?** і маюць суфіксы **-ць, -ці** або **-чы**: *думаць, ісці, дапамагчы*.

79. Прачытайце і адгадайце загадкі Міхася Пазнякова.
Суаднясіце адгадкі з адпаведнымі малюнкамі.

Сябры, пабраўшыся за рукі,
Вядуць усіх нас да навукі.
Яны — у кнізе, у газеце,
І іх павінны ведаць дзеці.

Што за дзіва?
Па вадзе
Дождж
Нагамі ўверх ідзе.

Тупацеў па хаце ён,
Нібы гэта бегаў слон.
Малачка тады напіўся
І за лаву закаціўся.

Знайдзіце і выпішыце дзеяслоў у неазначальнай форме. Абазначце суфікс неазначальнай формы.

Выпішыце з тэкстаў-загадак дзеясловы цяперашняга часу. Запішыце іх пачатковую форму, суфіксы абазначце.

У з о р: *ведае* — *ведаць*.

80. Прачытайце верш. Якая пара года апісана ў ім? Якія дзеясловы ў тэксце ўжыты ў прамым, а якія — у пераносным значэнні?

Змоўкла наваколле,
Лес адгаманіў.

Едзе восень полем
 На рабым кані.
 А за сінім борам —
 Я разгледзеў сам —
 Сядзе ў санкі сора
 Белая зіма.

В. Рабкевіч.

Знайдзіце ў тэксце дзеясловы, вусна пастаўце да іх пытанні.
 Выпішыце дзеясловы разам са словамі, да якіх яны адносяцца.

У з о р: *наваколле* (ш т о з р а б і л а?) *змоўкла*.

Вызначце, калі адбываюцца дзеянні, якія перадаюць дзеясловы.
 Вызначце колькасць гукаў і літар у выдзеленым слове.

81. Карыстаючыся табліцай, раскажыце пра часы дзеяслова. Пацвердзіце сваё выказванне прыкладамі.

Цяперашні час	Прошлы час	Будучы час
што робіць? што робяць?	што рабіў? што зрабіў?	што будзе робіць? што зробіць? што будучь робіць? што зробіць?

82. Прачытайце тэкст. Чаму людзі бераглі дуброву?

Дуброва

Збочваем са сцежкі ўлева, дзе невялікая дуброва. Дубы-
 волаты хутка выкінуць маленькія жаўтаватыя лісточкі.

У дуброве заўсёды чыстае, свежае паветра і ні на хвіліну
 не змаўкае птушыны гоман.

Людзі бераглі дуброву, перадавалі з пакалення ў пакаленне
 не як каштоўны скарб: яна была для іх часткай жыцця, ча-

сткай іх радзімы. Зберагчы яе для нашых дзяцей і ўнукаў — наш святы абавязак (*Паводле М. Шыманскага*).

Знайдзіце ў тэксце дзеясловы, пастаўце да іх пытанні. Запішыце дзеясловы ў тры слупкі: дзеясловы цяперашняга, прошлага і будучага часу.

Вызначце, якія з выдзеленых слоў з’яўляюцца аднакаранёвымі, а якія — формамі аднаго і таго ж слова.

Словы з аднолькавай часткай, у якой заключаецца асноўнае для іх лексічнае значэнне, называюцца **роднаснымі**, або **аднакаранёвымі**: *лес, лясны, ляснік, падлесак, лесавік*.

Агульная частка роднасных слоў, якая выражае іх асноўнае лексічнае значэнне, — гэта **корань**.

Пры змяненні слова ўтвараюцца **формы** гэтага ж слова, яго лексічнае значэнне не змяняецца: *зямля, зямлі, зямлю, зямлёй, (на) зямлі*.

83. Дапоўніце выразы патрэбнымі дзеясловамі з правага слупка.

З песні слова...	(не) будзеш
На чужы каравай рот...	(не) завяжаш
Чужым багаццем сыты...	(не) цячэ
Адною рукою і вузла...	(не) разяўляй
Сябра за грошы...	(не) дагоніш
Пад ляжачы камень вада...	(не) выкінеш
Учарашняга дня...	(не) расце
На пустым полі і трава...	(не) купіш

Запішыце прыказкі, раскрываючы дужкі. Раствлумачце напісанне **не** з дзеясловамі.

Прыдумайце і раскажыце гісторыю, якую можна пачаць так: *Народная мудрасць сцвярджае: «Сябра за грошы не купіш» (або «Пад ляжачы камень вада не цячэ»).*

84. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўжываючы замест неазначальнай формы дзеясловы патрэбнага часу (цяперашняга ці прошлага).

Пеця — вялікі белы певень з чырвоным грэбнем і прыгожымі завушніцамі. А Ганначка яшчэ маленькая — у дзіцячы садок (*хадзіць*). Ганначка (*баяцца*) пеўня: ён такі злосны! Аднаго разу нават на яе (*кінуцца*). Гэта тады было, калі яна (*хацець*) Рабку злавіць (*Паводле Д. Слаўковіча*).

§ 10. Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках, правапіс канчаткаў

85. Са слоў складзіце і запішыце прыказкі і прымаўкі. На якую яны тэму?

1. Кожная, ведае, сваё, птушка, гняздо.
2. Дома, памагаюць, вуглы, і.
3. Усякая, гняздо, сваё, птушка, бароніць.
4. У, старонцы, чужой, і, не, сонца, свеціць, так.
5. Чужая, не, хата, грэе.

Вызначце асобу і лік дзеясловаў.
Назавіце прыказкі на гэтую ж тэму.

86. Прачытайце тэкст. Чаму чалавеку стала сумна ў пабудаваным горадзе?

Травінка

Чалавек пабудаваў горад, пасек дрэвы, усё заліў асфальтам. Засумаваў чалавек, недзе схавацца ад сонца. Прабіліся скрозь асфальт кволенькія* зялёныя травіначкі і пачалі расці. З адной вырас дубок, з другой — клёнік, з трэцяй — ліпка, а пасля — ружа і іншыя расліны. Усе кветкі і дрэвы ўзрадаваліся і пачалі дружна расці.

Цяпер гэты горад называецца горад-сад. Птушкі там гнёзды ўюць, дзетак выводзяць, а пад вокнамі ў людзей спяваюць салаўі (*Паводле В. Віткі*).

Раскажыце, як узнік горад-сад.

Выпішыце з тэксту спачатку дзеясловы ў неазначальнай форме, потым — у форме цяперашняга часу, затым — у форме прошлага часу.

У дзеясловаў у форме цяперашняга часу вызначце асобу, лік, абазначце канчаткі.

Дзеясловы ў форме цяперашняга і будучага часу змяняюцца па асобах і ліках. Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках называецца **спражэннем**.

87. Карыстаючыся табліцай, праспрагайце (змяніце па асобах і ліках) дзеясловы *пісаць, майчаць* (вусна), *думаць, рабіць* (пісьмова).

Асоба	Лік	Канчаткі дзеясловаў І спражэння		Канчаткі дзеясловаў II спражэння	
1-я	<i>я</i> <i>мы</i>	<i>-у</i> <i>-ам</i>	<i>-ю</i> <i>-ем</i>	<i>-у</i> <i>-ым</i>	<i>-ю</i> <i>-ім</i>
2-я	<i>ты</i> <i>вы</i>	<i>-аш</i> <i>-аце</i>	<i>-еш</i> <i>-еце</i>	<i>-ыш</i> <i>-ыце</i>	<i>-іш</i> <i>-іце</i>
3-я	<i>ён (яна, яно)</i> <i>яны</i>	<i>-а</i> <i>-уць</i>	<i>-е</i> <i>-юць</i>	<i>-ыць</i> <i>-аць</i>	<i>-іць</i> <i>-яць</i>

88. Дапоўніце спражэнне прыведзеных дзеясловаў прапушчанымі формамі.

Вывучу, ..., вывучыць, вывучым, вывучыце,

Адпачываю, адпачываеш, ..., адпачываем, ..., адпачываюць.
..., косіш, ..., косім, ..., косяць.

Запішыце, абазначце канчаткі. Назавіце неазначальную форму дзеясловаў.

89. Вызначце, да якога спражэння адносяцца дзеясловы *узяць, хадзіць, сказаць, нагрэць, насіць, сушыць*, калі форма 3-й асобы множнага ліку іх наступная: *возьмуць, ходзяць, скажуць, нагрэюць,носяць, сушаць*. Запішыце дзеясловы па ўзоры.

У з о р: *узяць* — *возьмуць* (I спр.).

§ 11. Змяненне дзеясловаў прошлага часу па родах, правапіс канчаткаў

90. Прачытайце тэкст. У форме якога часу ўжыты дзеясловы ў ім? Вызначце лік дзеясловаў.

Перад далёкай дарогай

Надышоў празрысты жнівеньскі дзень, калі ўся бусліная сямейка пакінула роднае жытло. У канцы жніўня, перад вандроўкай у далёкую Афрыку, буслы збіраліся ў вялікія чароды і падоўгу кружыліся ў небе. Высока-высока, пад самымі воблакамі. Проста над буслянкамі і хатамі. Так яны развіталіся з радзімаю да наступнай вясны (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

Дзеясловы ў форме прошлага часу адзіночнага ліку змяняюцца па родах: *вучань ішоў, вучаніца ішла, дзіця ішло*.

91. Ад прыведзеных дзеясловаў утварыце і запішыце ўсе формы прошлага часу адзіночнага і множнага ліку. Правільна прачытайце іх.

Жыць — *жыў, жыла, жыло, жылі*.

Быць, узяць, даць, думаць, прыйсці.

Абазначце суфіксы ў дзеясловах.

Калі дзеясловы ніякага роду маюць канчатак *о*, калі — *а*?

92. Спішыце тэкст, ставячы дзеясловы, што ў дужках, у форму прошлага часу.

Любіў упрыгожваць зямлю

Якуб Колас (*любіць*) упрыгожваць зямлю. Ён (*пасаdziць*) пладовы сад каля свайго дома. Як (*радавацца*) ён, калі пад дрэвамі (*прыжыцца*) некалькі прывезеных з лесу сцяблінак верасу і чарнічніку. Каля самага дома (*быць*) у яго невялічкая «вопытная дзялянка», на якой ён штогод (*праводзіць*) розныя доследы, (*засяваць*) усякімі гатункамі жыта, ячменю (*Паводле М. Лынькова*).

Раскажыце, як упрыгожваў зямлю Якуб Колас.

Вызначце лік дзеясловаў, а ў форме адзіночнага ліку — род.

93. Прачытайце і адгадайце загадкі.

1. Распластала птушка крылы, ажно сонца заслانیла.
2. Бегла ліска каля лесу блізка, ні сцэжкі, ні дарожкі, толькі залатыя рожкі.
3. Зароў вол на сто гор, на тысячу азёр.
4. Ішоў даўгавяз, у сырую зямлю ўвяз.

Акадэма

рм
Го

жодж

маахр

Выпішыце дзеясловы ў форме прошлага часу, вызначце і запішыце іх лік і род (у адзіночным ліку).

94. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ставячы дзеясловы ў форму прошлага часу.

Быць чыстай і прыгожай

Сярод шумнага горада павольна і спакойна (*цячы*) рака. На яе берагах у цёплыя і пагодлівыя дзянькі (*адпачываць*)

людзі. Старыя і дзеці (*карміць*) качак і чаек кавалачкамі свежага хлеба. Рацэ (*падабацца*), калі да яе (*прыходзіць*) людзі. Вось толькі яна (*скардзіцца*) на пустыя бутэлькі, бляшанкі, пакеты і іншае смецце, якое часам (*трапляць*) у ваду і (*засмечваць*) яе. Рака (*хацець*) прыносіць людзям радасць і задавальненне, (*хацець*) быць чыстай і прыгожай... (*Паводле Т. Дамаронак-Кудраўцавай*).

Прыдумайце працяг тэксту. Вусна раскажыце, хто прыйшоў на дапамогу рацэ, ужываючы дзеясловы ў форме прошлага часу.

95. Спішыце прыказкі, раскрываючы дужкі і ставячы дзеясловы ў форму прошлага часу. Абазначце суфіксы дзеясловаў.

1. Хто ў бядзе (*не быць*), той сапраўдных прыяцеляў не ведае. 2. Калі (*узяцца*) за гуж, то не кажы, што нядуж. 3. (*Прыйсці*) Ілля, (*нарабіць*) гнілля. 4. Пакроў (*накрыць*) зямлю лістком, ваду — лядком. 5. (*Прыйсці*) вясна — ужо часу няма, (*прыйсці*) лета — бярыся то за тое, то за гэта, (*надысці*) восень — яшчэ работ восем.

96. Прачытайце тэкст-апавяданне. Вызначце ў ім пачатак дзеяння, яго развіццё і заканчэнне.

Храбры ўтёнок

Каждое утро хозяйка выносила утятам полную тарелку еды. Но тут из сада вылетала большая стрекоза и так страшно стрекотала, что перепуганные утята убежали и прятались в траве. А злая стрекоза садилась на тарелку, пробовала еду и потом улетала. После этого утята уже целый день боялись подходить к тарелке и каждый вечер голодные ложились спать.

Однажды к утятам пришёл в гости их сосед, маленький утёнок Алёша. Хозяйка, как всегда, поставила на землю та-

релку с едой и ушла. Тут прилетела стрекоза и села на тарелку. Утята хотели убежать, но Алёша не испугался. Он схватил стрекозу клювом за крыло. Еле та вырвалась и улетела.

С тех пор она никогда не прилетала в сад, и утята каждый день наедались досыта. Они не только ели сами, но и угощали храброго Алёшу за то, что он спас их от стрекозы (По Б. Житкову).

Пра якія падзеі расказваецца ў тэксце? Чаму качаняты кожны дзень клаліся спаць галодныя?

Як аўтар характарызуе страказу? Як яна сябе паводзіла? Якія дзеясловы апісваюць яе дзеянні? Падбярыце да іх і запішыце беларускія адпаведнікі.

Як паводзілі сябе качаняты? Якія дзеясловы апісваюць іх дзеянні? Падбярыце да іх і запішыце беларускія адпаведнікі.

Хто дапамог качанятам? Якія словы выкарыстоўвае аўтар для апісання Алёшы?

Як паводзіў сябе Алёша, калі прыляцела страказа? Якія дзеясловы выкарыстоўвае аўтар, каб перадаць дзеянні Алёшы? Падбярыце да іх і запішыце беларускія адпаведнікі.

Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Запішыце першы абзац тэксту па-беларуску.

Слоўнік

досыта — *уволю*

еда — *корм*

испугаться — *спалохацца*

клюв — *дзюба*

ложиться — *класціся*

однажды — *аднойчы, адзін раз*

пробовать — *каштаваць, спрабаваць*

с тех пор — *з таго часу*

спасти — *выратаваць, уратаваць*

стрекотать — *стракатаць*

убежать — *уцячы, збегчы*

угощать — *частваць*

Тэкст

§ 12. Тэкст. Прыметы тэксту

Тэкст — гэта выказванне, у якім сказы звязаны па сэнсе і граматычна.

Сказы ў тэксце аб'яднаны тэмай і асноўнай думкай.

Тэма — гэта тое, пра што гаворыцца ў тэксце.

Асноўная думка — гэта тое галоўнае, што выказаў аўтар у тэксце. Яна перадае адносіны аўтара да таго, пра што ён піша, яго ацэнку падзей ці з'яў.

І тэма тэксту, і яго асноўная думка могуць быць выказаны ў загалоўку. Напрыклад, тэма: «Вясна», «Рыбалка з сябрам», «У грыбах»; асноўная думка: «Вясна — прыгожая пара года», «Удалая рыбалка», «Незвычайная сустрэча».

97. Прачытайце сказы. Пастаўце іх у патрэбнай паслядоўнасці, каб атрымаўся тэкст.

У яго не ўпадае ніводная рэчка, а выцякае толькі адна — Сваротва. Свіцязь — вельмі цікавы прыродны аб'ект. Магчыма, таму і існуе ў народзе шмат паданняў і легенд, звязаных

з гэтым возерам. Узровень вады ў возеры заўсёды аднолькавы, на яго не ўплываюць ні засухі, ні ліўні, ні вясновыя разлівы.

Пра што гэты тэкст? Дайце тэксту загаловак, які перадаваў бы яго тэму.

У якім сказе перададзена асноўная думка тэксту?

Запішыце тэкст, захаваўшы паслядоўнасць раскрыцця тэмы і асноўнай думкі.

Усе сказы і часткі тэксту павінны раскрываць яго тэму і асноўную думку. Гэта і ёсць **тэматычнае адзінства** — адна з прымет тэксту.

У тэксце думка развіваецца паслядоўна, кожны новы сказ дапаўняе і працягвае змест тэксту, дае новую інфармацыю для разгортвання думкі.

Паслядоўнасць развіцця думкі — гэта таксама прымета тэксту.

98. Прачытайце верш.

нашча́дак

Люблю Беларусь

шча́сце [с']

Бо тут знаёмыя сцяжынкі
Жывуць са мной і днём, і ў сне,
Навокал кожная травінка
Нібы сваячка для мяне.

Тут побач продкі і нашчадкі,
Як маці, родная зямля...
Адны ва ўсіх бяда і шчасце,
І пахне вечнасцю ралля.

Заўсёды шчыра ганаруся,
І лепшая з узнагарод,

Што я — часцінка Беларусі,
Маёй радзімы патрыёт*.
С. Карыцька.

Якія пачуцці аўтар выказвае ў вершы?
Што перадае загаловак: тэму ці асноўную думку?
Дакажыце, што ўсе часткі верша раскрываюць тэму і асноўную думку.

Запішыце радкі, у якіх аўтар гаворыць, чым ён ганарыцца. Падкрэсліце ў словах адной рыскай літары *е, ё, я*, якія абазначаюць адзін гук, дзвюма рыскамі — літары, якія абазначаюць два гукі.

Сказы ў тэксце звязваюцца па сэнсе і граматычна.
Звязнасць — яшчэ адна прымета тэксту.

99. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку.

У маім пакоі вісіць **нацюрморт**. Я атрымаў **яго** ў падарунак ад сябра-мастака. На **карціне** — вялікі букет у гліняным **збанку**. Такія **збанкі** сустракаюцца сёння хіба толькі ў музейных залах (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

нацюрмóрт

Як звязваюцца сказы ў тэксце? Якія словы выкарыстаны для гэтай сувязі?

Паспрабуйце памяняць сказы месцамі. Ці захоўваецца пры гэтым змест тэксту?

Сказы ў тэксце могуць звязвацца паміж сабой з дапамогай паслядоўнай і паралельнай сувязі.

Пры **паслядоўнай сувязі** думка развіваецца паслядоўна, ад аднаго сказа да другога. У кожным наступным сказе паведамляюцца новыя звесткі, якія дапаўняюць і пашыраюць папярэдні сказ.

Пры такой сувязі сказы ў тэксце нельга памяняць месцамі.

Сродкамі сувязі сказаў у тэксце пры паслядоўнай сувязі з'яўляюцца **займеннікі, сінонімы, паўтор слоў**.

Напрыклад:

1. *За вёскай біла з зямлі невялікая **крынічка**. Каля яе спыняўся кожны падарожны, каб напіцца чыстай і сцюдзёнай вады.* — Другі сказ звязаны з першым з дапамогай займенніка: *крынічка — (каля) яе*.

2. *У канцы лета **птушкі** збіраліся ў чароды, каб адправіцца ў далёкі вырай. На гэтым шляху **крылатых падарожнікаў** чакалі нялёгка выпрабаванні.* — Другі сказ звязаны з першым з дапамогай сінанімічнага выразу: *птушкі — крылатыя падарожнікі*.

3. *Любіць Арцёмка гутарыць з **дзядулем**. Ад **дзядулі** столькі ўсяго цікавага і новага можна пачуць.* — Другі сказ звязаны з першым з дапамогай паўтору слоў: *(з) дзядулем — (ад) дзядулі*.

100. Разгледзьце схему. Раскажыце, як звязваюцца сказы ў тэксце пры паслядоўнай сувязі.

Сказы могуць звязацца **паралельнай** сувяззю. У такім выпадку кожны наступны сказ тэксту звязаны з першым, раскрывае і дапаўняе яго. Напрыклад:

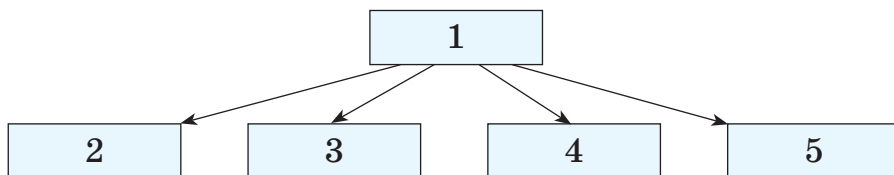
1. *Добра ў чэрвені ў полі.* 2. *Гамоняць пад ціхімі па-вевамі ветру лёгка жытнія каласы.* 3. *Фанабэрыста распускае пышныя вусы густы цёмна-зялёны ячмень.*

4. Доўгімі зялёнымі шнурамі выцягнулася бульба. 5. Толькі расплюшчвае вочы лён...

У гэтым тэксце 5 сказаў. Першы сказ — *Добра ў чэрвені ў полі*. Усе чатыры наступныя сказы паясняюць, раскрываюць яго змест. Гэтыя сказы можна памяняць месцамі, сэнс тэксту ад гэтага не зменіцца.

Моўнымі сродкамі паралельнай сувязі выступаюць **аднатыпныя граматычныя формы** (напрыклад, усе дзеясловы ў форме цяперашняга часу), **аднолькавы парадак слоў** (напрыклад, выказнік стаіць перад дзейнікам), словы **тут, там і інш.**

101. Разгледзьце схему. Раскажыце, як звязваюцца сказы ў тэксце пры паралельнай сувязі.

102. Прачытайце тэкст. Вызначце, якім спосабам звязваюцца сказы ў кожным абзацы тэксту.

На ўсходзе сонца

Сонца толькі што паказалася з-за сасонніку. Вялікі пунсовы шар каціўся насустрач адзінокай ранішняй хмарцы. Яна хутка падала за далягляд і раставала там у полымі ўсходу. Полымя гэта хутка праглынула хмарку і паступова гасла, расейвалася.

Заблішчала раса, а маладая трава пад промнямі сонца стала алюмініева-белай. Толькі ў адным месцы па ёй праяглі

ярка-зялёныя мокрыя сцёжкі. Гэта былі сляды чалавека ці жывёлы.

Радасна віталі новы дзень птушкі. Звінелі ў вышыні жараваранкі. Мітусіліся каля шпакоўні шпакі. Няспынна лёталі то высока ў небе, то над самай зямлёй імклівыя ластаўкі (*Паводле І. Шамякіна*).

Спішыце тую частку тэксту, у якой сказы звязваюцца паралельнай сувяззю. Назавіце сказ, у якім ёсць аднародныя члены.

- Падкрэсліце ў кожным сказе граматычную аснову.

103. Працягніце выказванні, каб атрымаліся тэксты: з паслядоўнай сувяззю сказаў (I) і паралельнай сувяззю сказаў (II).

I. Восенню буслы збіраюцца адлятаць у вырай.

II. Быў кастрычнік.

104. Спішыце тэкст, замяняючы выдзеленыя словы іншымі сродкамі сувязі сказаў: займеннікамі, сінонімамі.

У дзяўчынкі быў кот. Звалі **ката** Васька. Дзяўчынка вельмі любіла Ваську. **Васька** быў добры кот і сапраўдны сябар. Дзяўчынка ўвесь час забаўлялася з **катом**. А ноччу кот спаў на дыванку каля ложка дзяўчынкі і гучна вуркатаў. **Кот** спяваў **дзяўчынцы** калыханкі.

§ 13. План тэксту

План — гэта паслядоўная перадача ўсіх ключавых момантаў тэксту ў вельмі кароткай фармулёўцы. Абапіраючыся на план, можна пераказаць твор, захаваўшы яго змест і будову.

Па сутнасці, план — гэта кароткі запіс тэксту.

ПАМЯТКА

Як скласці план тэксту

1. Прачытайце тэкст. Высветліце значэнне незразумелых слоў.
2. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту.
3. Падзяліце тэкст на сэнсавыя часткі (яны могуць супадаць з абзацамі).
4. У кожнай частцы выдзеліце асноўную думку, якую можна перадаць адным сказам. Запішыце.
5. Зноў прачытайце тэкст. Звярніце ўвагу на наступнае:
 - ці звязаны пункты плана па сэнсе;
 - ці захавана паслядоўнасць перадачы зместу;
 - ці перадаюць пункты плана асноўную думку тэксту.
6. Праверце, ці можна, абапіраючыся на гэты план, пераказаць тэкст, захаваўшы яго змест, будову і моўныя асаблівасці.

105. Прачытайце тэкст. Што перадае загаловак: тэму ці асноўную думку?

Бойка сарок з варонамі

На канадскім клёне, што расце паміж будынкамі, сям'я сарок змайстравала гняздо. Пенсіянерка Валянціна Васільеўна са свайго балкона з цікаўнасцю назірала за руплівай працай дзвюх сарок. Пára белабокіх птушак з доўгімі вузкімі хвастамі некалькі дзён запар насіла ў дзюбах танюсенькія галінкі і старанна ўладкоўвала ў разгалінаванне на дрэве. Туды потым былі адкладзены два яйкі.

І тут з'явіліся дзве шэра-чорныя вароны, якія вырашылі адабраць яйкі і гняздо ў гаспадароў. Вароны, як вядома, ласыя да чужога добра. Але сарокі аказаліся не з пужлівых. Яны самаахварна абаранялі сваё жытло і будучых дзетак,

якія павінны былі вылупіцца з яек. Моцнымі дзюбамі хітрыя, нахабныя вароны наносілі балючыя ўдары. Яны кіпцюрамі рвалі ў гаспадароў пер’е, якое парашуцікамі падала на зялёны дыван травы, парослы залацістымі дзьмухаўцамі.

Валянціна Васільеўна вельмі перажывала за напасёлаў-сарок і хацела ім хоць неяк дапамагчы. Што рабіць, як адагнаць нахабных варон? Пад рукой не было каменячыкаў, і яна пачала стукаць па падаконніку кійком.

Адчайнае супраціўленне сарок і грукат падзейнічалі на вялізных варон, і яны кінуліся наўцёкі. А Валянціна Васільеўна радавалася перамозе белабокіх птушак, якія абаранілі сваё гняздо, свой дом ад нахабных захопнікаў (*Паводле У. Шулякоўскага*).

На колькі частак можна падзяліць тэкст? Ці супадаюць гэтыя часткі з абзацамі?

Пра што гаворыцца ў кожнай частцы? Якія загаловкі можна падбраць да кожнай часткі?

Параўнайце два варыянты плана.

П л а н

1. Майстраванне гнязда.	1. Руплівая праца белабокіх птушак.
2. Бойка сарок з варонамі.	2. Сарокі самаахвярна абараняюць сваё жытло і будучых дзетак.
3. Дапамога.	3. На дапамогу прыходзіць Валянціна Васільеўна.
4. Вароны ўцяклі.	4. Уцёкі нахабных захопнікаў.

Ці перадаюць абодва варыянты плана змест і паслядоўнасць частак? Які, акрамя гэтага, перадае асноўную думку і моўныя асаблівасці тэксту, яго стыль?

Як вы думаеце, з дапамогай якога варыянта плана лягчэй перадаваць змест тэксту? Чаму?

Звярніце ўвагу!

План павінен перадаваць не толькі змест і будову тэксту, але і яго асноўную думку і моўныя асаблівасці.

106. Запішыце словы, устаўляючы прапушчаныя літары або апостраф.

Пенсі..нерка, сям..я, в..лізны, пер..е, дз..мухаўцы, з..лацісты, д..еткі, до..гі (хвост), з..лёны.

Знайдзіце гэтыя словы ў тэксце «Бойка сарок з варонамі» (практ. 105), зверце напісанае. Растлумачце напісанне.

107. Уявіце, што вам трэба расказаць пра сваю кватэру (дом) сябру, які жыве далёка і не быў у вас дома. Складзіце тэкст з апорай на план.

План

1. Новая кватэра светлая і ўтульная.
2. Кухня вельмі зручная для гатавання ежы.
3. Зала збірае ўсіх вечарамі.
4. Мой пакой самы лепшы!

108. Адкажыце на пытанні.

Пра якія прыметы тэксту вы даведаліся? Ахарактарызуйце іх.

Якая сувязь сказаў у тэксце называецца паслядоўнай, а якая — паралельнай? Назавіце сродкі гэтай сувязі.

Падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Асноўныя прыметы тэксту».

§ 14. Тыпы маўлення: апавяданне, апісанне, разважанне (прызначэнне і будова)

109. Прачытайце тэксты. У якім з тэкстаў расказваецца пра падзеі, што адбываюцца паслядоўна? У якім з іх апісваюцца прыметы і ўласцівасці прадмета? У якім прыводзіцца разважанне, абгрунтаванне пэўнай думкі?

I. Звярок спусціўся з дрэва і пайшоў па вільготнай траве ўніз да ручая. Ён ішоў павольна, але вось нешта прыцягнула яго ўвагу. Ён адразу натапырыўся, на хвіліну спыніўся і ўзняў галаву, прынюхваючыся да паветра. Навокал было ціха. Звярок падышоў да вады, апусціў пярэднія лапкі ў ваду, схапіў, нібы рукамі, ракавінку, раскрыў створкі, выцягнуў малюска, агледзеў яго, папаласкаў у вадзе і толькі тады з'еў. Звярок гэты — амерыканскі янот, далёкі заморскі госць на Беларусі (*Паводле В. Вольскага*).

II. Янот-паласкун (або амерыканскі янот) ростам з сабаку сярэдняй велічыні. Цела ў яго каржакаватае, вельмі пышны паласаты хвост. Лапы кароткія, з настолькі развітымі пальцамі, што сляды нагадваюць адбітак чалавечай далоні. Футра густое, карычнева-шэрае. На мордачцы характэрная маска — чорная з белымі валаскамі. На хвасце 5-10 шырокіх чорных або бурых «кольцаў» (*«Прырода Беларусі»*).

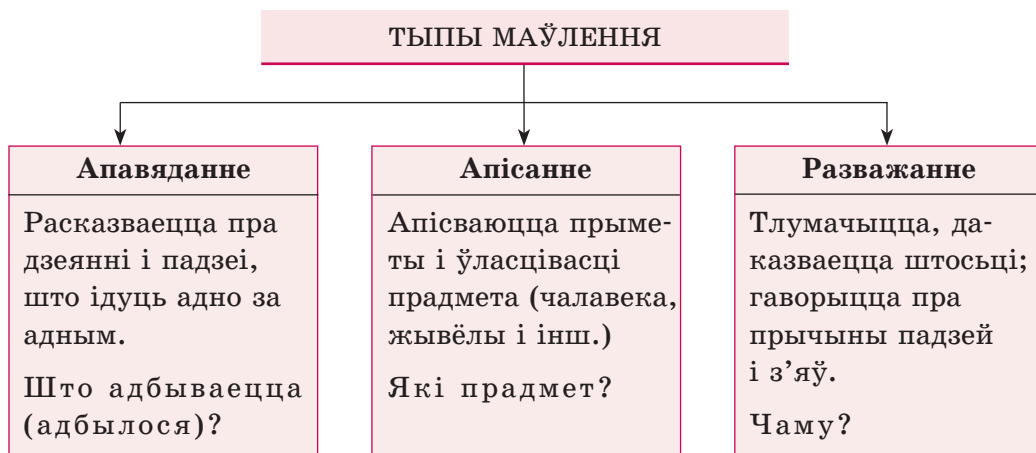
III. Лічыцца, што янот-паласкун мае такую назву ад звычайна паласкаць ежу перад тым, як яе з'есці. Сапраўды, злавіўшы якую-небудзь здабычу, янот спяшаецца да вады, дзе пачынае яе як бы паласкаць, і толькі затым з'ядае. Аднак гэта

меркаванне пра янота як выключнага чысцёху моцна перабольшана. У вадзе ён здабычу не мые, а хутка абмацвае лапкамі, як бы вызначаючы яе памеры і прыдатнасць да ўжывання ў ежу.

Як бы там ні было, але да канца паходжанне гэтай асаблівасці паводзін янота яшчэ не разгадана (*Паводле І. Сяржанина*).

110. Разгледзьце схему. Назавіце адрозненні тэксту-апавядання, тэксту-апісання і тэксту-разважання.

Якія пытанні можна паставіць да тэкстаў тыпу апавядання, апісання, разважання?

111. Прачытайце тэкст. Як хлопчык дапамог чмялю?

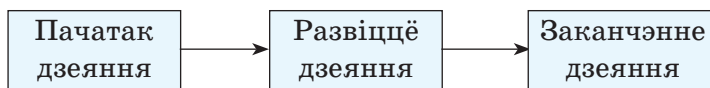
Чмель і мурашка

Хлопчык вяртаўся з горада ў сваю родную вёску, што тулілася за лесам. Раптам ён пачуў неспакойнае і непарыўнае гудзенне нейкага насякомага. Хлопчык прыгнуўся да зямлі і ўбачыў вялікага бухматага* чмяля. Небарака ніяк не мог узляцець. На спіне ў яго сядзела мурашка.

Хлопчык падняў з зямлі ссохлую галінку і нахіліўся над чмялём, каб скінуць з яго пякучую мурашку. Але вызваліць крылатае насякомае ад бяскрылага не ўдавалася, бо чмель бег вельмі хутка. Але хлопчык неяк злаўчыўся і скінуў мурашку з чмялінага крыльца.

Вызвалены чмель імгненна ўзняўся ў паветра (*Паводле В. Жуковіча*).

Колькі малюнкаў вы намалявалі б да тэксту? Апішыце іх словамі. Вызначце тып тэксту. Абгрунтуйце сваю думку, карыстаючыся схемай.

Прачытайце тую частку тэксту, якая з’яўляецца пачаткам дзеяння. Назавіце ў ёй словы, што служаць для сувязі сказаў у тэксце.

Раскажыце, як дзеянне развівалася, чым закончылася.

Выпішыце з тэксту дзеясловы, якія называюць дзеянні хлопчыка, вызначце іх час. Якую ролю яны выконваюць у апавяданні?

Вусна перакажыце тэкст з апорай на выпісаныя дзеясловы.

Звярніце ўвагу!

У тэксце-апавяданні выкарыстоўваецца шмат дзеясловаў, якія паказваюць, як дзеянне пачыналася, развівалася і закончылася.

112. Прачытайце верш. Якія фарбы восені ўзгадваюцца ў вершы? У якія колеры пафарбавала восень наваколле? Карыстаючыся схемай (с. 66), дакажыце, што гэта тэкст-апісанне.

Фарбы восені

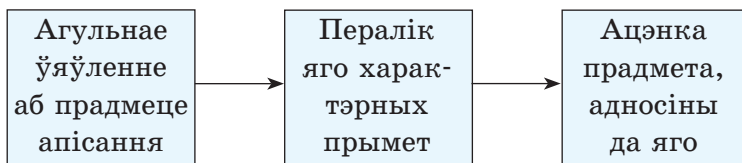
Пафарбавала восень
Клёны
У колер жоўты
І чырвоны.

На спелых гронках
 Арабіны —
 Бялюткіх нітак
 Павуціна.
 А за сцяжынкай —
 Паглядзі ты —
 Зялёнай руні
 Аксаміты.
 І немагчыма
 Надзівіцца
 На восень —
 Цуда-чараўніцу*...
В. Шымук.

Назавіце прыметнікі, якія аўтар выкарыстоўвае ў тэксце. Якую ролю яны выконваюць у тэксце-апісанні?

Звярніце ўвагу!

У тэкстах-апісаннях выкарыстоўваецца шмат прыметнікаў, якія дапамагаюць перадаць характэрныя прыметы таго прадмета ці з'явы, якія апісваюцца.

113. Прачытайце тэкст. Пра якія падзеі расказваецца ў ім?

Напарстачак

Аднойчы ў парку першакласніца Таня гуляла з сяброўкамі ў хованкі.

Нешта зашамацела побач. Дзяўчынка прыгледзелася. Да яе выпаўз руды, з рэдкай поўсцю звярок. Ён быў з напарстачак. «Трэба ўзяць яго з сабой», — падумала дзяўчынка і паклікала тату.

— Тата, глядзі, каго я знайшла!

— Магчыма, гэта шашок, — разважаў бацька. — Але такіх маленькіх я ніколі не бачыў.

«Напарстачка» забралі дамоў. Ён аказаўся вельмі паслухмяным і разумным. Гэта і сапраўды аказаўся шашок. Спінка яго стала чорна-бурай, а живоцік — колеру спелай саломы. Звярок вельмі любіў сваволіць і радаваў усю сям’ю (*Паводле У. Шулякоўскага*).

Ці адпавядае агульная будова тэксту схеме апавядання? Што з’яўляецца пачаткам дзеяння? Як дзеянне развівалася? Чым закончылася?

Знайдзіце ў тэксце і зачытайце апісанне звярка. У якіх месцах тэксту яно знаходзіцца?

Як вы думаеце, для чаго аўтар уводзіць апісанне ў тэкст?

Звярніце ўвагу!

Апісанне часта ўводзіцца ў апавяданне, каб даць чытачу ўяўленне пра пэўны прадмет ці з’яву, пра якія раскажэцца ў апавяданні.

114. Спішыце словы, устаўляючы прапушчаныя літары. Знайдзіце гэтыя словы ў папярэднім практыкаванні, зверце і растлумачце іх напісанне. Дапоўніце рады двума-трыма ўласнымі прыкладамі на гэтыя правілы.

Зв..рок, с..броўка, ...

Бац..ка, вел..мі, ...

Дзя..чынка, выпа..з, ...

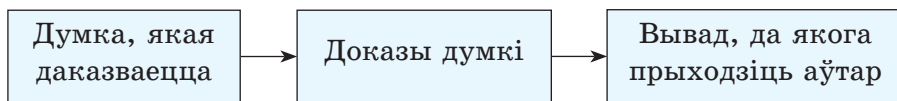
115. Прачытайце сказы. Размясціце іх у такой паслядоўнасці, каб атрымаўся тэкст-апісанне. Запішыце яго.

1. Уся кветка выглядала як нейкія бахілы. 2. Вось тут, у маладняку, расла стуленая падкурчанымі лістамі папараці дзіўная кветка венерыны чаравічкі. 3. Мела расліна кветку з чатырма пялёсткамі ружовага, амаль чырвонага колеру, а пяты пялёстак — у выглядзе ўздзьмутай губы. 4. Харошая якая, свежая, прываблівая! 5. Гэта надзвычай рэдкая, дзівосная расліна, што занесена ў Чырвоныя кнігі ўсёй Еўропы... (*Паводле А. Наварыча*).

116. Прачытайце тэкст. Якая думка даказваецца ў ім? Які вывад робіць аўтар? Дакажыце, што гэта тэкст-разважанне, з апорай на схему.

«Песня — душа народа», — сказаў збіральнік і прапагандыст беларускай народнай песні Рыгор Шырма. І праўда, трэба ўмець толькі ўважліва слухаць песню. Яна найлепш раскажа нам пра народ: і хто ён такі, і як яму жывецца, і пра што ён марыць, і пра што ён думае. Плача душа народа — плача і яго песня, радуецца чалавек — адразу ж мяняецца настрой і ў песні.

Песня — гэта залатая скарбніца беларускай народнай культуры (*Паводле Я. Сіпакова*).

117. Прачытайце тэкст. Назавіце часткі, якія адпавядаюць схеме тэксту-разважання.

Чаму не з усіх аблокаў ідзе дождж?

Калі глянуць на восеньскае неба, то можна ўбачыць самыя розныя аблогі. Адны прыносяць дождж, а іншыя спакойна плывуць па небасхіле.

Справа ў тым, што кожнае воблака складаецца з маленечкіх кропелек вады, якія падтрымліваюцца нагрэтым паветрам. Гэта пухнатыя, мяккія аблогі. Метэаролагі* называюць такія аблогі кучавымі. Калі яны з'яўляюцца на небе, ведайце: гэта знак на добрае надвор'е.

Калі аблогі ўздываюцца вельмі высока, то павялічваюцца ў памеры і астываюць. Паступова кроплі ў іх становяцца такімі буйнымі, што больш не могуць трымацца ў паветры. Тады аблогі апускаюцца ўніз і пачынаецца дождж.

Аднак дождж не заўсёды можна прадказаць дакладна. Таму лепш заўсёды браць з сабой парасон! (*Паводле «Вясёлкі»*).

Як называюць цёплы летні дождж, пасля якога можна ісці ў лес па лясныя дары? Адказ складзіце з «рассыпанных» літар.

Ы Б Г Ы Н Р

Што азначаюць выразы *залаты дождж*, *зорны дождж*, *грыбны дождж*, *сляпы дождж*?

118. Прачытайце. Тэксту якога тыпу маўлення адпавядаюць прыведзеныя пачатак і канцоўка? Пра што можа быць тэкст?

У жыцці беларуса лес адыгрываў вельмі вялікую ролю.

...

Таму лес з'яўляецца прыродным багаццем беларусаў і патрабуе беражлівых адносін да сябе.

Вусна складзіце тую частку тэксту, якой не хапае. Выкарыстайце пры неабходнасці выразы: *здабывалі ежу*, *збіралі грыбы*, *ягады*, *арэхі*; *быў будаўнічым матэрыялам*; *выраблялі хатнія рэчы*.

119. Вызначце тып тэксту па прапанаваных загалоўках.

1. Як мы з сябрам хадзілі на рыбалку.

2. Любімы хатні гадаванец майго сябра.
3. Мой сябар — надзейны чалавек.

Якімі малюнкамі можна праілюстраваць тэкст-апавяданне?

Што вы перадалі б на малюнку да тэксту-апісання?

Каго мы можам лічыць сапраўдным сябрам?

Выберыце адну з тэм, якая вам найбольш падабаецца, і стварыце вуснае выказванне тыпу апавядання, апісання ці разважання.

120. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту. Растлумачце напісанне слоў, у якіх прапушчаны літары.

Мы, беларусы, стараж..тны наро(*т/д*). Сваю з..млю мы пачалі абж..ваць сорак тысяч гадоў таму наза(*т/д*).

Помнім, як палявалі на зв..роў і л..вілі рыбу, як прыручылі потым коней, к..роў ды курэй, як навучыліся вырошчваць жыта ды пш..ніцу.

Помнім, як пабудавалі стол..кі прыгож..х замкаў і храмаў, што іншаземцы (*д/дз*)івіліся з іх і называлі нашу з..млю краінай замкаў і храмаў.

Словам, Беларусь — гэта (*у/ў*)сё тое, што пабудавана і дагледжана наш..мі лю(*д/дз*)ьмі (*Паводле Я. Сіпакова*).

121. Адкажыце на пытанні.

1. Назавіце прыметы тэксту.
2. Чым адрозніваюцца тэкст-апавяданне, тэкст-апісанне і тэкст-разважання?
3. Якая розніца паміж паслядоўнай і паралельнай сувязю сказаў у тэксце?
4. З якіх частак складаецца тэкст-апавяданне?
5. Колькі частак утрымліваецца ў тэксце-апісанні?
6. З якіх частак складаецца тэкст-разважання?
7. На якія пытанні адказваюць тэксты-апавяданні, тэксты-апісанні і тэксты-разважання?

Сінтаксіс і пунктуацыя

§ 15. Словазлучэнне

122. Прачытайце спачатку ўрывац I з казкі «Шэры і Чорны». Ці можна здагадацца па імёнах, хто героі казкі? Чаму да імёнаў герояў патрэбны ўдакладненні?

I. Чорны стаяў цвёрда, упэўнена. Залацістым вокам замка́ скасіўся на **Шэрага** і, самазадаволена ўсміхнуўшыся, сказаў:

— Які ты стары і тоўсты!

Шэры ўздыхнуў, з мудрым спакоем паглядзеў на **Чорнага**:

— Хутка і ты станеш такім...

Чорны не чакаў такога адказу, узлаваўся, крута павярнуўся да **Шэрага**:

— Я? Гэткім? Ніколі! Глядзі, які я лёгкі і тонкі!

— І я спачатку быў такі... Шчыра кажучы, мне не хацелася б, каб з табой паўтарылася мая гісторыя, — з тугою ў голасе прамовіў **Шэры**...

II. — Хочаш паслухаць маю гісторыю? Я быў звычайны **шэры школьны партфель**. Спачатку я жыў на фабрыцы, потым — у магазіне. І вельмі радаваўся, калі адна жанчына выбрала мяне як падарунак для сына Дзімкі. І хлопчык мне адразу спадабаўся, калі б...

Каб ты толькі паглядзеў, што мне даводзілася насіць! Апрача падручнікаў, клалі ў мяне розныя гайкі, каб здаць у металалом, канькі ды іншыя непатрэбныя рэчы! А калі на

табе праедуцца з горкі, як тады сябе адчуваеш? А які нялёгкі груз — дрэнныя адзнакі! (*Паводле Г. Краснапёркі*).

Чаму з урыўка II стала зразумела, пра каго расказвае аўтар? Якія словы дапамаглі зразумець гэта?

Далучыце да назоўніка *партфель* словы, якія апісваюць яго прыметы. Якія з гэтых слоў маюць супрацьлеглыя значэнні? Як называюцца такія словы? Словазлучэнні запішыце.

Чым адрозніваецца слова ад словазлучэння?

Словазлучэнне — спалучэнне двух або больш слоў, звязаных паміж сабой па сэнсе і граматычна (з дапамогай канчаткаў): *сшытак* (я к і?) *акуратны, напісаць* (у ч ы м?) *у сшытку, напісаць* (я к?) *акуратна*.

Словазлучэнне больш дакладна, чым слова, называе прадмет, прымету, дзеянне: *клас* — *пяты клас, светлы клас, увесь клас*.

Раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца словазлучэнні і сказы, называецца **сінтаксісам**.

123. Прачытайце верш.

Слаўлю я свой край любімы,
незгасальную зару.
Як ты сэрцу майму міла,
дарагая Беларусь!
Залацістыя прасторы,
незлічона ясных зор,
рэкі ціхія, азёры,
галасісты шумны бор!
П. Броўка.

Выпішыце з тэксту спалучэнні назоўніка і прыметніка. Дакажыце, што гэта словазлучэнні.

124. Складзіце словазлучэнні, падбіраючы да прапанаваных слоў тыя, што падыходзяць па сэнсе.

Зялёны (*лес, хлопец, настрой*), бегаць (*хутка, высока, наперагонкі*), расказваць (*казку, малюнак, гісторыю*), дапамагаць (*бабулі, сцяжынцы, сябру*), ліст ад (*брата, думак, сябра*).

Назавіце прыметнік, ужыты ў пераносным значэнні. Растлумачце яго значэнне.

Са словазлучэннямі (на выбар) складзіце і запішыце два сказы.

125. Спішыце тэкст. Раскрыйце дужкі, дапасуйце прыметнікі да назоўнікаў.

Рэкі Беларусі

Усе рэкі Беларусі (*прыгожы*). Дняпро з (*высокі правы*) берагам, (*зарэчныя*) паплавамі, (*магутны*) дубамі. Прыпяць з яе (*празрысты чысты*) вадою, астравамі, пратокамі і шапкамі буслянак на (*прырэчны*) дрэвах. Дзвіна, сціснутая (*круты*) берагамі, зарослымі (*мачтавы*) лесам. Ласкавы Нёман, у воды якога глядзяцца (*старажытны*) вежы і (*густы*) пушчы. Нават невялічкая Шчара са сваімі шлюзамі* ў цені (*неахопныя серабрыстыя*) таполяў (*Паводле У. Караткевіча*).

Адкажыце на пытанні і запішыце тры словазлучэнні наступнай

будовы: прыметнік + [×] назоўнік:

Як называюцца паплавы, якія знаходзяцца за ракой?

Як называецца лес, з якога робяць мачты?

Як называюцца таполі, якія немагчыма абхапіць?

Вызначце лік і склон назоўнікаў і прыметнікаў.

Апішыце вядомую вам раку. Пачніце апісанне са звестак, прапанаваных у тэксце. У якасці апорных слоў выкарыстайце наступныя: *рака, вада, плынь, берагі, пратокі, паплавы*.

126. Прачытайце верш. Выпішыце з яго словазлучэнні з выдзеленымі словамі.

Не проста ў словы я гуляю —
на мове роднай **размаўляю**.
У час дасветны, вечаровы
кажу пяшчоты цёплай словы:
— Дзень добры,
сонейка над гаем!
Свяці ярчэй над родным краем.
Вітанне шлю, марозны вечар.
Ты **запалі** ў нябёсах зоркі,
няхай зіхцяць, вядуць гаворкі!
Чаруюць нас красой нязводнай.
...Я гавару на мове роднай!
М. Мятліцкі.

пяшчота

Знайдзіце ў вершы спалучэнні слоў, якія абазначаюць час *перад* *світаннем*; красу, якую *нельга знішчыць*, якая *не можа знікнуць*.

- Выпішыце з верша сінонімы да слова *гаварыць*.

§ 16. Галоўнае і залежнае словы ў словазлучэнні

127. Прачытайце тэкст. Пастаўце пытанні ад выдзеленых слоў да даданых членаў сказаў. Запішыце словазлучэнні.

Усю зіму **вісела** на нашым балконе кармушка, якую я сам змайстраваў з надыходам халадоў. Да кармушкі часта наведваліся нашы крылатыя **сябры**. Адноўчы з лесу сюды завітала незвычайная **сінічка**. Госця сябе **паводзіла** асцярожна. Схопіць хлебную крошку і адразу **пырхае** на дрэва. Чубатая **сінічка** — птушка рухавая. Ніводнага імгнення не пасядзіць

спакойна: то пёркі **перабірае**, то крыльцамі **трапеча**. Назіраць за ёю — адно задавальненне! (З часопіса «Лесавік»).

Паразважайце, чым у кожным выпадку выражаецца сувязь слоў у словазлучэннях: а) канчаткам слова, да якога ставіцца пытанне; б) канчаткам і прыназоўнікам; в) толькі сэнсам.

Словазлучэнні складаюцца з двух слоў — галоўнага і залежнага. **Галоўнае слова** — гэта слова, ад якога ставіцца пытанне. **Залежнае слова** ўдакладняе сэнс галоўнага. Галоўнае і залежнае словы могуць выражацца любой часцінай мовы. Залежнае слова звязваецца з галоўным па сэнсе і граматычна:

як а я? ↙ ↘ <i>асенн я пара</i>	д з е? ↙ ↘ <i>гуляць на парк у</i>	ч а г о? ↙ ↘ <i>напрасіць дапамог і</i>
---	--	---

Нязменныя словы звязваюцца з галоўным словам толькі па сэнсе:

як?
 ↙ ↘
хадзіць павольна

128. З прапанаванымі словамі складзіце словазлучэнні. Вызначце галоўнае і залежнае словы і сродкі сувязі.

Клапаціцца, пра, птушкі; змайстраваць, кармушка; трымаць, у, памяць; запісацца, у, гурток; успамінаць, пра, лета; шчодры, восень; марыць, пра, падарожжа.

Пры дзеясловах маўлення і думкі ў беларускай мове ўжываецца прыназоўнік **пра**: *гаварыць пра падзеі, пагутарыць пра сяброў, думаць пра будучыню*.

129. Спішыце верш, устаўляючы прапушчаныя літары. У першых двух сказах падкрэсліце граматычныя асновы.

Урок

На буслянку з самай раніцы
В..раб'і з-пад стрэх зл..таюцца.
Бус..л дзюбаю памахвае,
Выкладае геаграфію.
Пры манішцы ў фракку чорным —
Дужа бус..л той вучоны.
Бо з усёй сваёй фаміліяй
Зімаваў на сін..м Ніле ён.

В. Зуёнак.

У якім значэнні ўжыта ў вершы слова *фамілія*? Растлумачце яго значэнне з дапамогай сіноніма.

Знайдзіце ў тэксце словы, што маюць значэнні ‘белы нагруднік’, ‘параднае адзенне’.

Спалучэнне дзейніка і выказніка **не з’яўляецца** словазлучэннем.

130. Падбярэце да словазлучэнняў сінанімічныя словазлучэнні, вызначце галоўнае і залежнае словы. Запішыце па ўзоры. Якімі часцінамі мовы выражаны галоўнае і залежнае словы?

я к і? я к і?
× ↓ ↓ ×
У з о р: *суп з грыбамі — грыбны суп.*

шакалад

Кісель з ягад, каша з грэчкі, морс з журавін, запяканка з тварагу, караблік з паперы, цукеркі з шакаладу, слоік са шкла, сукенка з шоўку.

Са словазлучэннямі (на выбар) складзіце і запішыце два сказы.

131. Прачытайце тэкст. Вызначце стыль і тып тэксту. Растлумачце назву. Які іншы загалавак можна даць тэксту?

Птушыны інтэрнат

Аднойчы ў таполі навальніца **зламала** вершаліну. Людзі **заўважылі** непарадак, **усцягнулі** на дрэва старую барану і сказалі: «Няхай птушкам паслужыць». І праўда. Вясною **прыляцелі** аднекуль буслы і пачалі завіхацца — **майстраваць** гняздо. Носяць сухія галінкі, шматкі моху, летаўню салому і радуоцца. Хутка **зажывуць** у новым доме!

Калі буслы закончылі будаўніцтва і паведамлілі, якое ў іх цудоўнае жытло атрымалася, вераб'і першыя пачалі прасіцца ў суседзі. Буслы падумалі-падумалі і дазволілі. Шпакі ад зайздрасці нават свіснулі — не шкодзіла б і ім прысуседзіцца. І тады з ельніку прыляцеў дзяцел і пачаў рабіць ім дупло. А калі ўбачыў, што кватэра шпакам выйшла цудоўная, то рашыў заадно і сабе дупло змайстраваць.

Так на старой таполі інтэрнат атрымаўся (*Паводле Я. Пархуты*).

Пастаўце пытанні ад выдзеленых дзеясловаў да залежных слоў. Выпішыце гэтыя словазлучэнні.

Як вы разумеете значэнне слоў *інтэрнат*, *присуседзіцца*?

Ці назіралі вы калі-небудзь за птушкамі? Ці ведаеце іх звычкі? Успомніце пра выпадкі, калі паводзіны птушак прыцягвалі вашу ўвагу. Калі і дзе гэта было? Што падалося вам асабліва цікавым? Напішыце невялікае апавяданне на аснове сваіх назіранняў.

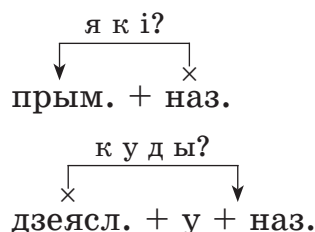
132. Прачытайце верш.

Хапае восеньскай лагоды,
яшчэ далёка халады,

у дужакрылыя чароды
сабраўся вырай малады.
Ад развітальнай песні шчырай
тужлівей робіцца ў палях.
Ляціць у вырай новы вырай,
каб паўтарыць адвечны шлях.

Р. Барадулін.

Выпішыце з верша словазлучэнні, якія адпавядаюць наступным схемам:

§ 17. Сказ як сінтаксічная адзінка

133. Прачытайце і параўнайце запісы. Чым яны адрозніваюцца? У якім запісе перадаецца інфармацыя, а ў якім — толькі называюцца прадметы, дзеянні, прыметы?

Вы, відаць, чулі пра гэту незвычайную кнігу.

У ёй шмат пра што расказваецца, як у казцы ці легендзе.

Назва гэтай самай старажытнай кнігі — Біблія.

Францыск Скарына пісаў, што ў ёй схавана мудрасць, як моц у драгім камені, як золата ў зямлі, як зерне ў арэху.

кніга

расказваецца

старажытная

схавана мудрасць

Францыск Скарына пераклаў,
а пасля надрукаваў Біблію на беларускай мове.

Паводле У. Ліпскага.

Францыск Скарына

Ці можна запісы, змешчаныя злева, назваць тэкстам? Чаму?
Спішыце апошні сказ, падкрэсліце ў ім дзейнік і выказнік.

Сказ — асноўны сродак перадачы думкі пра пэўныя прадметы і з’явы: *Францыск Скарына — беларускі першадрукар і асветнік.*

Галоўная прымета сказа — наяўнасць граматычнай асновы, дзейніка і выказніка: Мы чытаем і перачытваем любімыя кнігі.

Сказ выражае закончаную думку і мае інтанацыю завершанасці. У канцы сказа ставіцца кропка, пытальнік або клічнік.

Раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца правілы пастаноўкі знакаў прыпынку, называецца **пунктуацыяй**.

134. Прачытайце. Вызначце межы сказаў. Дайце заглавак тэксту.

Спішыце тэкст, правільна афармляючы сказы на пісьме.

Вялікі вучоны Францыск Скарына нарадзіўся ў горадзе Полацку ён вучыўся ў Італіі, у славутым Падуанскім універсітэце усе людзі помняць знакамитага першадрукара на яго радзіме штогод праводзіцца свята кнігі у цэнтры Полацка ўзняўся помнік задуменна

стаіць Францыск Скарына, трымаючы ў руцэ кнігу, з якой ён прыйшоў да нас (*Паводле А. Клышкі*).

Да дзеясловаў *вучыўся, помняць* падбярыце назоўнікі, што падыходзяць па сэнсе, словазлучэнні запішыце.

універсітэт

Прачытайце тэарэтычны матэрыял па тэме «Знакі прыпынку ў канцы сказа». Дапоўніце яго ўласнымі прыкладамі.

135. Спішыце прыказкі, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

1. (*Не*) навучышся, пакуль (*не*) памучышся. 2. Умей сказаць — умей зм..ўчаць. 3. Хочаш разумнець — рабі рукою, думай г..лавою, слухай душою. 4. А(*д/т*) навукі спрытнеюць рукі. 5. Хто хоча шчасліва жыць, той працу павінен любіць. 6. Няма лепшай хаткі, як у роднай маткі.

Якая павучальная думка схавана ў кожнай прыказцы?

136. З прапанаваных слоў складзіце сказы. Запішыце тэкст.

Галоўны, занятак, жыхары, Беларусь, быць, земляробства. Яны, сеяць, жыта, авёс, проса, грэчка, лён. Продкі, беларусы, быць, дужыя, і, працавітыя. Яны, быць, выдатныя, паляўнічыя. Беларусы, добра, ведаць, норавы, і, звычкі, дзікія, звяры. Яны, паляваць, на, зубр, тур, мядзведзь, лось. Вельмі, развіта, быць, лясны, пчалярства. Мёд, воск, звярыныя, шкуры, старажытныя, жыхары, Беларусь, не, толькі, спажываць, самі, але, і, вывозіць, у, іншыя, краіны (*Паводле В. Вольскага*).

● Знайдзіце ў тэксце сказы, у якіх аднародныя члены выражаны назоўнікамі.

137. Прачытайце верш. Якая асноўная думка верша? Выпішыце з верша сказ, які:

- а) перадае пачуцці аўтара — захапленне першадрукаром;
- б) паведамляе пра бацьку Скарыны;
- в) канстатуе важны факт пра нашчадкаў Скарыны — сучасных бацькоў і дзяцей.

Францыск Скарына! Пры любой пагодзе
Цяплей на свеце ад ягоных слоў!
Ад родных ніў амаль праз пяць стагоддзяў
У Злату Прагу ён вярнуўся зноў...
Адсюль да ўсіх даносіў беларусаў
Ён скарб духоўны — самы дарагі —
Прароцтва кнігу ў маладой абнове.
Першадрукар наш — сын купца Лукі.
І праз вякі яго на роднай мове
Усе чытаюць дзеці і бацькі.

П. Прыходзька.

Што аўтар называе скарбам духоўным?

Што вы ведаеце пра Францыска Скарыну? Выкарыстоўваючы інфармацыю з тэкстаў (практ. 134, 137), складзіце выказванне «Беларускі першадрукар».

§ 18. Апавядальныя, пыталныя і пабуджальныя сказы. Клічныя сказы. Знакі прыпынку ў канцы сказа (паўтарэнне)

138. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку. Дайце загалавак. Адкажыце на пытанні, якія ставіць аўтар у тэксце.

Ці ведаеце вы азбуку душы? Гэта азбука вучыць спазнаваць самога сябе — хто я такі, як разумею сябе сам, як мяне бачаць іншыя людзі.

Ці ўмееце вы прачытаць думку ў вачах дарагога вам чалавека, радасць або засмучэнне на яго твары? Пачуць хваляванне і трывогу ў яго голасе? Ці можа чалавек жыць толькі розумам, без пачуццяў, без душы і сэрца, без спагады і спачування болю і няшчасцю іншых людзей?

Вучы азбуку душы. Рабі дабро не толькі тады, калі бачаць людзі. Будзь чулы, уважлівы да ўсіх людзей усюды і заўсёды! (Паводле В. Віткі).

Знайдзіце сказы, якія перадаюць запытанне, паведамленне, пабуджэнне да дзеяння.

Паводле мэты выказвання сказы падзяляюцца на апавядальныя, пыталныя і пабуджальныя.

Сказы, у якіх паведамляецца пра што-небудзь, называюцца **апавядальнымі**: *Сябар заўсёды прыйдзе на дапамогу.*

Сказы, у якіх пытаюцца пра штосьці, называюцца **пытальнымі**: *Ці зможаш ты мне дапамагчы?*

Сказы, у якіх выказваецца просьба, пажаданне ці загад, называюцца **пабуджальнымі**: *Дапамажы мне, калі ласка.*

139. Прачытайце верш. Выведзіце, якімі па мэце выказвання з'яўляюцца выдзеленыя сказы.

Бяроза і сасна

Бяроза кпіла, пасміхалася з сасны:

— Я прыгажэйшая, у час ранняе вясны ўсе любуюцца адною толькі мной.

— *Чакай да восені!* — сасна сказала ёй.

Падзьмуў асенні вецер, абарваў лісты, не стала ў той бярозы пекнаты*.

Стаіць, самотна голле звесіла яна.*

— *Хто ж прыгажэйшы з нас?* — спыталася сасна.

А. Дзеружынскі.

Знайдзіце ў вершы сінонімы.

Паразважайце, станоўчымі ці адмоўнымі рысамі надзелена аўтарам бяроза, якая кпіць і пасміхаецца з іншых.

- ×
- Выпішыце з верша словазлучэнні *прыметнік + назоўнік*.

140. Выканайце тэставую работу па тэме «Сказы паводле мэты выказвання».

Апавядальныя, пыталныя і пабуджальныя сказы могуць перадаваць розныя пачуцці і эмоцыі (радасць, здзіўленне, захапленне, страх). Для такіх сказаў характэрна асобая інтанацыя. **П а і н т а н а ц ы і** (эмацыянальнай афарбоўцы) сказы могуць быць **клічнымі і няклічнымі**: *Хопіць сядзець ля камп'ютара! Колькі радасці прыносіць нам цікавая кніга! — Не сядзі каля камп'ютара. Цікавая кніга прыносіць нам радасць.*

141. Прачытайце кожны радок верша з адпаведнай інтанацыяй. Назавіце клічныя сказы.

— Што рабіць з табой, не знаю! —

Мама Колю дакарае.

— На цябе настаўнік зноў

Сёння скардзіцца прыйшоў.

— Як жа так? — здзівіўся Коля. —

Я не быў сягоння ў школе!

І. Шуцько.

У якіх выпадках вучоба прыносіць радасць? Як бы вы адказалі на гэта пытанне? Выберыце з прапанаваных адказаў той, з якім вы пагаджаецеся. *(Вучоба прыносіць задавальненне, калі на ўроках даведаешся пра нешта новае, цікавае; бачыш вынікі сваёй працы, атрымліваеш добрыя адзнакі; сам навучышся нечаму новаму і дапаможаш таварышу і інш.)*

Прадоўжыце выказванне. Аформіце свае думкі ў выглядзе розных па інтанацыі сказаў.

142. Прачытайце. Вызначце межы сказаў. Спішыце тэкст, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку. Пазначце ў дужках, якім з’яўляецца кожны сказ па мэце выказвання і інтанацыі.

Хто не любіць загадкі Усе любяць Добра ў вольную часіну падумаць, уцяміць і разгадаць, пра што ў іх гаворыцца А ўсе загадкі складаюцца з хітрых слоў Вось паслухайце: «Сам у ботах, а хаджу на галаве Хто гэты дзівак і штукар» Не спяшайцеся з адказам Калі адгадалі правільна — адкажыце *(Паводле В. Віткі).*

Знайдзіце ў тэксце словы, што маюць наступныя значэнні:

- а) ‘здагадацца, зразумець сэнс чаго-небудзь’;
- б) ‘чалавек з незвычайнымі поглядамі; арыгінал’;
- в) ‘выдумшчык, жартаўнік’.

143. Адгадайце загадкі. Спішыце. Растлумачце правапіс выдзеленых літар.

1. Я заўсёды ўсіх вучу, а сама заўжды маўчу.
2. Адкрыць таямніцы любому гатова, але не скажу вам ніводнага слова.
3. Ён раскажа і пакажа, як жыве планета наша, а няма электратоку — ён без мовы і без зроку.

4. Белым піша словы, у школе ўсім знаёма, яна сябруе з дошкай, знікае сама патрошку.

5. Самі непісьменныя, але чытаць дапамагаюць.

іАзК

павіР

укд
РАЭ

Раклу
яы

Ад якога слова ўтварыўся назоўнік *загадка*? Калі ўзніклі загадкі? Што вы ведаеце пра загадкі з урокаў беларускай літаратуры? Складзіце загадкі пра рэчы, неабходныя вам у вучобе.

§ 19. Будова сказа. Галоўныя члены: дзеянік і выказнік (паўтарэнне)

144. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму.

Аднаго разу ў нядзелю заспрачаліся стравы на святочным сталe. Кожная страва лічыла сябе галоўнай.

Грэцкая каша пыхала парай то ў адзін, то ў другі бок. Падліўка ганарылася. Салата аж зелянела ад злосці! Заліўная ялавічына* блішчала і злосна глядзела маркоўным вокам. Цыбуля і часнок ледзь не перамаглі ўсіх! І бульба не ўступала. З яе ж можна прыгатаваць трыста восемдзесят розных страў! Ды і дранікі тут былі — радня бульбе.

Але тут гаспадыня прынесла вялікі бохан свежага духмянага хлеба. Рукі ўсіх гасцей самі сабой пацягнуліся да яго. Усе стравы прыціхлі. Хлеб — усяму галава! (*Паводле Л. Улашчанкі*).

Назавіце граматычную аснову ў першым сказе. Вызначце, якімі часцінамі мовы выражаны дзеянік і выказнік.

● Зачытайце клічныя сказы. Якія яны па мэце выказвання?

Якія стравы можна прыгатаваць з бульбы?

Граматычную аснову сказа ўтвараюць галоўныя члены — дзейнік і выказнік. Астатнія члены сказа з'яўляюцца даданымі.

Я чую музыку лістапада.

145. Прачытайце.

Хлебная скарынка

Пахне хлебная скарынка
Цёплым ветрыкам, хваінкай,
Летнім дожджыкам грыбным,
Лугам, полем аржаным,
І асенняй пазалотай,
Ды натхнёнаю* работай.

А. Дзеружынскі.

Вызначце граматычную аснову сказа. Назавіце, чым выражаны дзейнік і выказнік. Вывучыце верш на памяць. Запішыце па памяці.

Як вы разумееце выраз *натхнёная работа*? Растлумачце значэнне слова *натхненне*.

Дзейнік абазначае тое, пра каго або пра што гаворыцца ў сказе, і адказвае на пытанні *х т о?* *ш т о?* Дзейнік выражаецца назоўнікам ці займеннікам у назоўным склоне.

Выказнік называе дзеянне, стан ці прымету дзейніка і адказвае на пытанні *ш т о р о б і ц ь п р а д м е т?* *я к і п р а д м е т?* *х т о т а к і п р а д м е т?* *ш т о т а к о е п р а д м е т?* Выказнік часцей за ўсё выражаецца дзеясловам, але можа быць выражаны назоўнікам, прыметнікам або словазлучэннем.

(Ш т о?) Ліст ціха (ш т о р о б і ц ь?) падае на дол.

(Ш т о?) Восень — (ш т о т а к о е?) пара залатая.

146. Прачытайце тэкст. Пра якія беларускія кулінарныя традыцыі гаворыцца ў ім?

Па асаблівасцях бліноў і аладак меркавалі не толькі пра агульны дастатак беларускай сям’і і мясцовыя кулінарныя традыцыі, але і пра паўсядзённае жыццё ў доме. Так, жытнія бліны (з сітнай мукі) выпякалі, калі ў хаце былі блізкія сваякі. Грачанікі гатавалі на Масленіцу. Аўсяныя бліны рапшчынялі яшчэ звечара, пяклі ў будні.

Тыя ж бліны, прыгатаваныя раніцай на хуткую руку, паказвалі на мітусню, хваробу гаспадыні, змены ў рытме жыцця сям’і (*В. Цімоў*).

Выпішыце са сказаў першага абзаца дзеясловы, якія абазначаюць працэсы працы ў час прыгатавання бліноў.

Зрабіце вывад пра тое, колькі галоўных членаў можа быць у сказе.

Раскажыце пра кулінарныя традыцыі вашай сям’і.

147. Прачытайце верш.

Размаўлялі дзве сяброўкі,
дзве жалезныя рыдлёўкі:
— Я ўскапала пляц пад боб,
пад радыску і пад кроп,
пад фасолю і часнок.
Гаспадар мой — Васілёк.

А сяброўка ў адказ:
— Ты працуеш увесь час.
Добра жыць табе, цікава.
Я ж стаю ў кутку без справы,
есць іржа мяне ўвесь час.
Гаспадар мой — Апанас.

Н. Галіноўская.

Выпішыце з верша граматычныя асновы сказаў, у якіх: а) дзейнікам з’яўляецца займеннік; б) дзейнік і выказнік выражаны назоўнікамі.

Часта рэчы, якімі мы карыстаемся, могуць пра нас многае расказаць. Ці можна назваць рысы характару Васіля і Апанаса па іх адносінах да прылад працы, якімі яны карыстаюцца? Якімі вы ўяўляеце герояў верша? Ператварыце верш у праявічны тэкст. Апішыце хлопчыкаў такімі, якімі вы іх уяўляеце.

148. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён адносіцца?

З чаго пачынаецца хлеб? Хлеб пачынаецца з зерня. Доўгі і складаны шлях пераадольвае яно. Машыны і складаныя механізмы зерне сушаць, чысцяць, прасейваюць, здрабняюць. І вось яно ператвараецца ў мяккі белы парашок.

Адно зярнятка пшаніцы дае каля дваццаці міліграмаў мукі. Колькі ж трэба такіх зярнятак для адной буханкі хлеба! (*З газеты*).

Спішыце першы абзац тэксту. Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў.

● Прывядзіце прыклады сказаў, розных па мэце выказвання і інтанацыі.

§ 20. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам, якія выражаны назоўнікам

149. Прачытайце сказы, робячы паўзу на месцы працяжніка. Знайдзіце ў кожным сказе дзейнік. Пастаўце пытанне ад дзейніка да выказніка. Якой часцінай мовы выражаны выказнік?

1. Слова — вецер, а папера — грунт. 2. Хлеб ды вада — маладзецкая яда. 3. Каса — дзявочая краса. 4. Свая хатка — родная матка. 5. Зямля — карміцелька наша. 6. Кніга — маленькае акенца ў вялікі свет.

Спішыце сказы. Вызначце склон назоўнікаў у сказах. Зрабіце вывад пра пастаноўку працяжніка паміж дзейнікам і выказнікам.

Калі дзейнік і выказнік выражаны назоўнікамі ў форме назоўнага склону, то паміж імі ставіцца працяжнік: Трапнае слова — мудрасці аснова.

150. Прачытайце. Выпішыце сказы, у якіх дзейнік і выказнік выражаны назоўнікамі. Растлумачце правапіс прапушчаных літар.

Мір, Радзіма, мама — ус..му аснова.
Мір, Радзіма, мама — нам св..тыя словы.
Замяніць і страціць нельга, немагчыма
першыя паняцці: мама, мір, Радзіма.
В. Жуковіч.

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў выпісаных сказах.

151. Замяніце сказы блізкімі па сэнсе. Пастаўце, дзе трэба, працяжнік. Падкрэсліце дзейнік і выказнік.

У з о р. *Мая сястра вучыцца ва ўніверсітэце. — Мая сястра — студэнтка.*

1. Мой бацька будзе дамы. 2. Святлана вучыцца толькі на выдатна. 3. Мой сябар даўно займаецца спортам. 4. Таніна бабуля выйшла на пенсію. 5. Мая мама шые адзенне.

- Назавіце словы, у якіх літары *е, ё, ю, я* абазначаюць два гукі.

152. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Запішыце.

Живопись — очень древнее искусство. Выделяют разные виды живописи. Картины природы — это пейзаж. Изображение людей — портрет, изображение утвари и плодов — натюрморт. Живопись каждой страны связана с её историей.

Репродукции — это копии произведений искусства («Календарь школьника»).

пейза́ж

Слоўнік

изображения — *выявы, малюнкi*

произведения искусства — *творы мастацтва*

утварь — *рэчы*

153. Прачытайце верш. Запішыце тры сказы, каб у кожным з іх дзейнікам быў назоўнік *васілёк*, а выказнікам — выдзелены назоўнік. Дзейнік пастаўце ў сказе на першае месца. Развіце сказы залежнымі словамі, якія далучаюцца да выдзеленых назоўнікаў.

Падкрэсліце галоўныя члены сказаў.

Васілёк

Стаіць, выглядаючы з жыта,
як зорачка-знічка здалёк,
што ўпала іскрынкай з блакіту,
палеткаў **краса** — васілёк...
Стаіць, паглядае з пагорка,
як зорка аднекуль здалёк,
часцінка любімай старонкі,
часцінка зямлі — васілёк.

А. Дзеружынскі.

§ 21. Даданыя члены сказа. Дапаўненне

154. Прачытайце тэкст. Пра які край расказваецца ў ім?

Азёрны край

Гэта край сініх азёр. Ведаеш, колькі тут вялікіх і малых азёр? Цэлых трыццаць!

Некалі в..лізарны л..днік зм..ніў прыроду гэтага дзівосна-га краю. Даўным-даўно л..днік пакінуў яму на памяць мноства в..лікіх і малых азёраў. Брасла..скія азёры зрабілі гэты край цудо..ным месцам нашай планеты (Паводле Т. Дамаронак).

Спішыце другі абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары. У выдзеленым сказе падкрэсліце галоўныя члены сказа. Як называюцца іншыя члены сказа?

Разгледзьце фотаздымак. Чаму нашу краіну называюць сінявокай? Ці ілюструе фотаздымак змест тэксту?

Члены сказа, якія паясняюць дзейнік і выказнік і залежаць ад іх, называюцца **даданымі членамі сказа**: ***Пад ракітавым кустом заяц збудаваў свой дом*** (М. Танк).
Да даданых членаў сказа адносяцца дапаўненне, азначэнне і акалічнасць.

155. Прачытайце табліцу. Вусна дапоўніце яе схлонавымі пытаннямі і прыкладамі форм назоўнікаў ва ўскосных схлонах.

Склон	Пытанні	Прыклады
Н.	х т о? ш т о?	чалавек, зямля
Р.	ка г о? _____?	чалавека, _____
Д.	ка м у? ч а м у?	_____, _____
В.	_____? _____?	чалавека, _____
Т.	кі м? _____?	_____, зямлѣй (зямлѣю)
М.	пры кім? на _____?	пры _____, на зямлі

Ці могуць даданыя члены сказа ўжывацца ў форме назоўнага схлону? Складзіце сказы са словамі ў месным схлоне.

Усе схлоны, акрамя назоўнага, называюцца **ўскоснымі**.

156. Прачытайце. Якой вы ўяўляеце дзяўчынку?

Вызначце ў сказах першага слупка граматычныя асновы. Ад галоўных членаў сказа пастаўце пытанні ўскосных склонаў да іншых членаў сказа. Што гэтыя словы абазначаюць? Да якіх часцін мовы яны адносяцца?

Натка

Добра вучыцца дзяўчынка,
памагае дома шчыра
маме і сябрам таксама.
Натку вельмі любіць мама.

Хто яна?
Мо чараўніца?
Не,
Дзяўчынка-працаўніца.
І. Стадольнік.

Запішыце словазлучэнні «дзеяслоў + назоўнік».
Падбярыце аднакаранёвыя словы да назоўніка *працаўніца*.

Дапаўненне — гэта даданы член сказа, які абазначае прадмет і адказвае на пытанні ўскосных склонаў: *памагае* (к а м у?) *маме*, *чытае* (ш т о?) *кнігу*, *сябруе* (з к і м?) *з аднакласнікамі*.

У сказе дапаўненне выражаецца назоўнікам ці займеннікам і залежыць ад выказніка:

ш т о? к а м у?
Сваю пяшчоту маме я прыношу (М. Шабовіч).

ш т о? к а м у? ч ы м?
Свята мне прыносіш ты ўсмешкай маладой
(В. Жуковіч).

Пры разборы сказа дапаўненне падкрэсліваецца пункцірнай лініяй.

157. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак у адпаведнасці з асноўнай думкай. Якое свята матуль адзначаецца восенню? Выпішыце са сказаў выказнікі разам з дапаўненнямі. Складзіце схемы словазлучэнняў.

к а г о?
 × ↓
 У з о р: *любіць дзяцей.*

Ніхто цябе так не шкадуе і не любіць, як мама.

Ніхто так горка не тужыць па табе.

Мама радуецца нават самым маленькім радасцям сваіх дзяцей. *Матуля — падтрымка ў горы і радасці.*

Таму беражыце, шануйце і любіце сваіх матуль. І прыносьце ім толькі радасць і кветкі (*Паводле С. Грахоўскага*).

Растлумачце сэнс выдзеленага сказа.

158. Прачытайце тэкст. Выпішыце з яго словазлучэнні, якія адпавядаюць схеме. Выкарыстайце іх у дыялогу.

к а м у?
 × ↓
 дзеясл. + наз.

Па-беларуску трэба дзякаваць не каго, а каму — *дзякую вам*; прабачаць не каго, а каму — *прабачце мне*. І пасміхацца не над кім, а з каго. І не адкрыць кнігу, а *адгарнуць, разгарнуць* (*Паводле Я. Скрыгана*).

● Растлумачце напісанне прыставак у словах *адкрыць, адгарнуць, разгарнуць*.

159. Прачытайце, пашыраючы сказы дапаўненнямі.

Сны

Птушкаферма сніцца (к а м у?) ...,

Сніцца (к а м у?) ... мёду міса.

Сніцца (к а м у?) ... капуста,
Сніць цялятка хлеба (ш т о?) ...
А (к а м у?) ... Ігнатку
Сніцца ў дзённіку дзясятка.
А. Пісьмянкоў.

Д л я д а в е д к і: *мішка, зайчык, ліс, свавольнік, луста.*

Да слоў *свавольнік* і *луста* падбярыце сінонімы.

Запішыце тэкст. Падкрэсліце дапаўненні, вызначце, якой часцінай мовы яны выражаны.

160. Прачытайце скарагаворкі. Вызначце, якое з выдзеленых слоў з'яўляецца дзейнікам, а якое — дапаўненнем.

Ліна ела **мандарыны**,
Ян іграў на **мандаліне**.
А. Клышка.

Апранае **грак**
Чорны-чорны **фрак**.
Будзе дырыжорам
У сарочым хоры.
Н. Галіноўская.

дырыжёр

Паўка пакаваў **пакупкі**
Пакупнікам у **пакункі***.
М. Пазнякоў.

Выпішыце дапаўненні разам са словамі, ад якіх яны залежаць.
Складзіце схемы словазлучэнняў.

162. Прачытайце тэкст, замяняючы пытанні словамі. Вызначце тып тэксту. Абгрунтуйце сваю думку.

Сож

(Я к і?) Сож пачынаецца ў Расіі, н..далёка ад гор..да См..ленска. Але мы лічым яго (ч ы ё й?) р..кой. Таму што (я к а я?) (ч ы я?) частка працякае па тэрыторыі Бел..русі.

Сож лічыцца прытокам Дняпра. Аднак ён мае (ч ы е?) прытокі. А яшчэ Сож з'яўляецца адной з (я к і х?) рэк у Еўропе (*Паводле Г. Аўласенкі*).

Д л я д а в е д к і: *свой, прыгожы, асноўны, наш, яе, найчысцейшы.*

Прытокам якой ракі з'яўляецца Сож? Які абласны цэнтр размясціўся на рацэ Сож? Што вы ведаеце пра гэты горад?

Запішыце першы абзац тэксту, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Падкрэсліце ў сказах дзейнікі і выказнікі. Вызначце, якім членам сказа з'яўляюцца ўстаўленыя ў тэкст словы.

163. Прачытайце і адгадайце загадкі. Якія прыметы прадметаў падказалі вам адгадку?

Садовыя, мядовыя,
сакаўн.., наліўн..

А. Клышка.

На працягу года
Снежн.. асалода*.

А. Клышка.

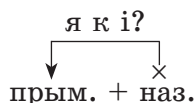

У бочачцы чырвон..
Рубінаў* поўным-поўна.
М. Пазнякоў.

Спішыце загадкі, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце азначэнні.

Са словамі-адгадкамі складзіце словазлучэнні па схеме:

164. Прачытайце тэкст, пашыраючы яго прыметнікамі. Падбярыце да тэксту заглавак у адпаведнасці з тэмай. Што дапамагае хлопчыку вызначыць пару года?

Я напісаў сачыненне пра сваю любімую рабіну.

«Мая ... рабінка расце каля нашага балкона. Яе адзенне падказвае мне пару года.

У красавіку ... пупышкі ператвараюцца ў лісце. У маі на дрэве з'яўляюцца ... суквецці*.

А потым надыходзіць лета. Праз нейкі час я ўбачу на рабінцы ... гронкі ягад.

У кастрычніку рабіна шапаціць пад ветрам ... лістотай. А ... гронкі гараць на сонцы. У лістападзе з рабінкі ападаюць усе лісцікі. Толькі ўрачыста ззяюць ... ягады.

Калі надыходзяць маразы, ... ягады дзяўбуць вераб'і і ... сініцы. На дварэ зіма. І таму мая рабіна заснула да вясны».

Вось і напісаў я сачыненне. Настаўніца пачытае. І ёй абавязкова спадабаецца мая рабінка (*Паводле Т. Мушынскай*).

Запішыце выдзелены абзац тэксту. Падкрэсліце ў сказах дзейнікі, выказнікі і азначэнні.

165. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Музей белки

Музей белки размешчаецца в городском посёлке Большая Берестовица. Белочка с огромной радостью встречает новых

посетителей. Половина экспонатов посвящена этой рыжей непоседе. Здесь находятся и мягкие игрушки, и интересные книги, и вкусные конфеты «Белочка». А ещё старинные открытки, ёлочные украшения, разные предметы быта (По Л. Минкевич).

Слоўнік

посетитель — *наведвальнік*

старинный — *старадаўні*

ёлочные украшения — *ёлачныя ўпрыгожанні*

Запішыце тэкст па-беларуску. Падкрэсліце азначэнні. Ад якіх слоў яны залежаць? Абгрунтуйце сваю думку.

Ці пададзена ў тэксце апісанне вавёркі? Вусна апішыце вавёрку, карыстаючыся малюнкам і словамі для даведкі.

Д л я д а в е д к і: *рыжы, пушысты, запаслівы, чорны, маленькі, жвавы, беленькі, спрытны.*

§ 23. Акалічнасць

166. Прачытайце ўрывак з тэксту «Хто як зімуе». Выправіце наўмысна зробленыя аўтарам памылкі ў падачы звестак пра жывёл.

Моцна спіць зімой вавёрка — у яе пад снегам норка. А ў бярозе, у бары, смокча лапу лось стары. І казуля не ўтрывала і таксама прыдрамала ў нары, у гушчары, да вясновае пары... (Г. Аўласенка).

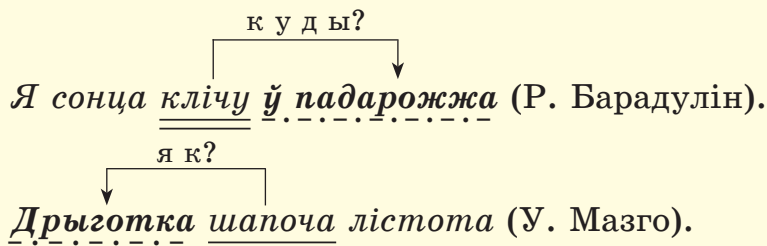
Ад падкрэсленых выказнікаў пастаўце пытанні да выдзеленых слоў. Да якіх слоў можна паставіць два пытанні?

З першага і другога сказаў выпішыце словазлучэнні з галоўным словам дзеясловам.

Акалічнасць — гэта даданы член сказа, які абазначае месца, час, прычыну, спосаб дзеяння. Акалічнасць месца адказвае на пытанні *дзе? куды? адкуль?*; акалічнасць часу — на пытанні *калі? у які прамежак часу?*; акалічнасць прычыны — на пытанні *чаму? па якой прычынё?*; акалічнасць спосабу дзеяння — на пытанні *як? якім чынам?*

У сказе акалічнасць залежыць ад выказніка і выражаецца назоўнікам з прыназоўнікам, а таксама словамі, якія абазначаюць месца (*блізка, далёка*), час (*зайсёды, учора*), якасць (*весела, лёгка*) і інш.:

Пры разборы сказа акалічнасць падкрэсліваецца шрых-пункцірам (шрых і кропка).

167. Прачытайце скорагаворкі М. Пазнякова. Назавіце словы, якія гучаць аднолькава, але маюць рознае значэнне. З якой мэтай аўтар выкарыстоўвае іх у сказах?

1) Не шукайце Пашу —
Статак разам з татам
Ён пагна.. на пашу.

2) Для с..стрычкі Полі
Васількоў буке..ік
Я нарваў у полі.

Ад дзеясловаў пастаўце пытанні да назоўнікаў з прыназоўнікамі. Вызначце, якім членам сказа яны з'яўляюцца.

Запішыце скорагаворкі, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце ў сказах граматычныя асновы і акалічнасці.

Прывядзіце прыклады назоўнікаў, якія могуць быць напісаны з вялікай і з малой літары.

Да акалічнасцей, выражаных назоўнікам з прыназоўнікам, можна паставіць два пытанні — пытанне ўскоснага склону і сэнсавое пытанне:

на чым? дзе?

каля чаго?
дзе?

На гасцінцы каля лодак прымасціўся зімародак
(Л. Воранава).

Пытанне ўскоснага склону дапамагае вызначыць, у форме якога склону ўжыты назоўнік: *прымасціўся* (на чым?) *на гасцінцы* — назоўнік у форме меснага склону, а сэнсавое — якім членам сказа гэты назоўнік з’яўляецца: *прымасціўся* (дзе?) *на гасцінцы* — назоўнік з прыназоўнікам з’яўляецца акалічнасцю.

168. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з тэмай. Назавіце апорныя словы.

Журавінамі гэтыя ягады людзі назвалі нездарма. Паспяваюць яны восенню. Якраз у гэты час на поўдзень цягнуцца жураўліныя караваны.

Збор журавін дазваляецца з пятнаццатага верасня. Але частка іх «зімуе» на балотах. Вясной жураўлі з задавальненнем дзяўбучь перамёрзлыя салодкія ягады (*Паводле Х. Гурыновіча*).

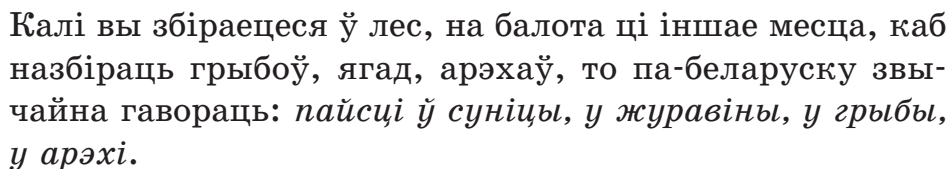
якраз

Чаму ягады назвалі журавінамі?

Пастаўце пытанні ўскосных склонаў і сэнсавыя пытанні да акалічнасцей. У якім выпадку зрабіць гэта немагчыма?

Запішыце апошні сказ. Вызначце, што абазначаюць акалічнасці (месца, час, спосаб дзеяння).

Раскажыце пра карысныя якасці журавін.

калі? куды?

1) ... бацька з сынам пайшлі

д з е?

я к?

я к і я? ч а г о?

2) ... яны ... назбіралі ... кошыкі

я к і я? я к? к у д ы?

↓ ↓ ↓ ↓

3) ... грыбнікі ... вярталіся

Я — беларус! Так можа сказаць пра сябе кожны карэнны насельнік нашай еўрапейскай краіны. Карэнны — значыць спрадвечны*, пастаянны.

Карэн..ы жыхар мае гл..бокія радаводныя карані на сва..й з..млі. На ёй ён жыве сёння. *На ёй здаўна жылі яго про..кі.* На ёй за..сёды будуць жыць яго нашчадкі (*Паводле У. Ліпскага*).

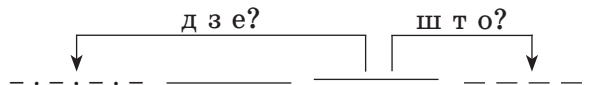
Спішыце другі абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце галоўныя і даданыя члены ў выдзеленым сказе. Складзіце яго схему.

171. «Збярыце» са слоў сказы, каб яны адпавядалі схемам.

1) вочы, радасна, бабуліны, усміхаліся;

2) ноч, небе, запаліла, на, зоркі;

3) прыляцела, з, выраю, далёкага, ластаўка.

● Вызначце склон ужытых у сказах назоўнікаў.

Да слова *ноч* падбярыце аднакаранёвыя словы розных часцін мовы.

§ 24. Неразвітыя і развітыя сказы

172. Прачытайце сказы. Якія з іх больш поўна характарызуюць прадметы, з'явы, падзеі? Вызначце граматычныя асновы ў сказах.

а) Найчасцей беларусы ўпрыгожвалі адзенне арнаментамі з розных фігур чырвонага колеру.

б) Нашы продкі лічылі чырвоны колер сімвалам жыцця.

в) Кожны арнамент нешта сімвалізаваў.

1) Беларусы ўпрыгожвалі.

2) Продкі лічылі.

3) Арнамент сімвалізаваў.

Паводле А. Коршак.

Як выглядае арнамент на Дзяржаўным сцягу Рэспублікі Беларусь?

Сказы, у склад якіх уваходзяць толькі дзейнік і выказнік, называюцца **неразвітымі**: Лісты ападаюць. Восень наступіла.

Сказы, у якіх, акрамя дзейніка і выказніка, ёсць даданыя члены сказа, называюцца **развітымі**: Лісты ападаюць (з ч а г о?) з дрэў (сказ развіты дапаўненнем). (Я к і я?) Жоўтыя лісты ападаюць (сказ развіты азначэннем). (К а л і?) Восенню лісты ападаюць (сказ развіты акалічнасцю).

Неразвітыя сказы могуць складацца толькі з дзейніка або толькі з выказніка: Восень. Лістапад. Пахаладала. Падмарозіла.

173. Прачытайце назвы карцін беларускага мастака В. Бялыніцкага-Бірулі.

Восень

Асенні пейзаж

Вясна ідзе

Якія з назваў карцін суадносяцца з неразвітымі сказамі?
Перабудуйце неразвітыя сказы ў развітыя і запішыце іх.

174. Прачытайце тэкст. Замест пытанняў у дужках ужывайце словы для даведкі. Пастаўце пытанні да тэксту.

Знакаміты мастак

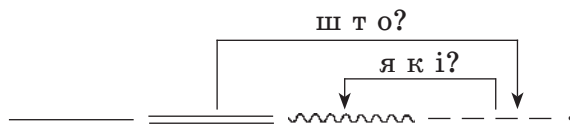
На старой грашовай купюры ў 1000 рублёў адлюстраваны прыгожы нацюрморт.

Аўтара (ч а г о?) завуць Іван Хруцкі. Ён нарадзіўся (д з е?) (к а л і?). У сямнаццаць гадоў (я к і?) хлопец паехаў (к у д ы?). (Д з е?) ён (я к?) вучыўся (н а к а г о?). (К а л і?) (ч ы е?) нацюрморты ўпрыгожвалі (я к і я?) гасціныя. (З а ш т о?) «Кветкі і плады» мастак атрымаў (я к і?) (ш т о?) (Паводле А. Радзیکевіч).

Д л я д а в е д к і: малы сярэбраны, за нацюрморт, у васьмнаццатым стагоддзі, у Пецярбург, яго, нейзабаве, на мастака, многія, нацюрморта, старанна, у Беларусі, медаль, таленавіты, там.

Складзіце паводле зместу тэксту сказ, які адпавядае схеме:

Разгледзьце нацюрморт. Што на ім адлюстравана? Складзіце і запішыце два развітыя сказы.

175. Прачытайце. Выкарыстоўваючы схемы сказаў, раскажыце пра свой паход у тэатр.

Запішыце сказы, што ў вас атрымаліся. Падкрэсліце словы як члены сказа.

к у д ы?
 ч ы я?
 к а л і?
 сям'я збіралася

к а л і? ш т о?
 ... матуля набыла

ш т о?
 я к? я к і?
 Мы з ... глядзелі

ч ы м?
 к а г о? я кой?
 Акцёры захаплялі

Д л я д а в е д к і: квіток*, учора, наш, тэатр, даўно, задавальненне, ігра, гледачы, цікавы, спектакль, цудоўны.

176. Прачытайце тэкст. Адкуль пайшоў выраз *абадраць як ліпку*? Колькі частак можна выдзеліць у тэксце? Падбярыце да іх загаловкі.

Карыснае дрэва

Р..зныя дрэвы растуць у нашых л..сах. Але толькі іменем аднаго з іх назвалі летні мес..ц. Ты здагадаўся? Дрэва гэта называецца ліпай. Яно цв..це ў ліпені. І як прыгожа! З усёй ваколіцы зл..таюцца да яе чм..лі ды пч..лкі.

А ведаеш, адкуль пайшоў выраз *абадраць як ліпку*? Некалі з ліпавай кары сяляне плялі лапці. *Ліпоўкі хутка зношваліся*. За год чалавек зношваў дзесяць пар такога абутку. А на адны

лапці ішла кара трох маладых ліпак. Вось і стаялі яны абадраныя, голыя і паступова засыхалі (*Паводле Х. Гурыновіча*).

Да слова *ліпоўкі* падбярэце аднакаранёвыя словы з тэксту.

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце напісанне слоў. Падкрэсліце дзейнік і выказнік у неразвітым сказе.

Дакажыце, што выдзелены ў тэксце сказ з'яўляецца развітым. Складзіце яго схему.

§ 25. Патрабаванні да падрабязнага пераказу. Падрабязны пераказ тэксту (з выкарыстаннем апорных слоў і словазлучэнняў)

Падрабязны пераказ тэксту поўна і паслядоўна перадае змест прапанаванага тэксту. Каб зрабіць падрабязны пераказ тэксту, трэба ўзнавіць тэкст, захоўваючы яго кампазіцыю і моўныя асаблівасці.

177. Прачытайце тэкст.

У арэхах

Аднойчы Міколка і Косця пайшлі ў арэхі. Дамовіліся арэхі не есці, каб потым палічыць, хто больш нарваў. Разышліся хлопчыкі ў розныя бакі.

Ціха ў лесе ў канцы лета. Раптам Міколка пачуў, як справа арэх шчоўкнуў. Кастусь не ўтрымаўся! Потым другі шчаўчок, трэці. Міколка трымаецца. Дзве кішэні поўныя. А Косця ўсё грызе ды грызе.

Тут і Міколку захацелася пакаштаваць арэхаў.

Нарэшце хлопчык вырашыў паглядзець, як там Косцік. Разгарнуў асцярожна галіны. А там на шырокім пні паважна сядзіць вавёрка і грызе арэхі. Ды што за прыгажуня!

А пераможцам стаў Косця. Як і дамовіліся, ён ніводнага арэха не з’еў (*Паводле Р. Ігнаценкі*).

1. Адкажыце на пытанні па змесце тэксту:

Куды вырашылі пайсці Міколка і Косця?

Пра што яны дамовіліся паміж сабой?

Чаму Міколка вырашыў, што Косця парушыў дамову?

Ці спраўдзіліся здагадкі Міколкі?

Хто з хлопчыкаў стаў пераможцам?

2. Да якога стылю адносіцца тэкст?

3. Які тып тэксту? Абгрунтуйце адказ. Для гэтага знайдзіце часткі тэксту, якія адпавядаюць схеме:

4. Прачытайце табліцу. Утварыце апорныя словазлучэнні, дадаўшы словы з тэксту. Выпішыце іншыя апорныя словазлучэнні.

План тэксту	Апорныя словазлучэнні
1. Хто больш?	Міколка і ..., пайсці ў ..., дамовіліся ..., ...
2. Кастусь не ўтрымаўся!	Ціха ў лесе, пачуў шчаўчок, ..., ...
3. Што за прыгажуня!	Вырашыў паглядзець, ...
4. Кастусь — пераможца.	...

З дапамогай плана і апорных словазлучэнняў вусна перакажыце тэкст.

178. Уважліва прачытайце тэкст. Растлумачце лексічнае значэнне выдзеленых слоў.

Задзіры

счапі́цца [шч]

Юраська сядзеў ля акна і назіраў, як на двары разгараецца бойка. Два чубаценькія вераб’і счапіліся, ажно пер’е з іх ляціць. Што яны не падзялілі? Хлопчык пачаў прыглядацца

да **задзір**. Адзін верабей знайшоў недзе хлебную скарыначку. Другі, больш моцны і нахабны, рашыў адабраць. Скарыначка ляжала побач, быццам прыз для пераможцы.

Вераб'і **заўзята** дзяўбалі адзін аднаго. Трэба ім дапамагчы. Хлопчык адчыніў кухонную шафу, набраў жменю круп і сыпануў праз фортку задзірам.

Вераб'і мігам разляцеліся. Потым пасмялелі, сышліся і пачалі **сілкавацца**. Юра глядзеў на іх і радаваўся: гэта ён памирыў птушак (*Паводле В. Ткачова*).

Падрыхтуйцеся да пісьмовага пераказу тэксту.

1. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту.
2. Вызначце тып тэксту.
3. Выдзеліце і зачытайце часткі, якія адпавядаюць будове апавядання.
4. Вызначце стыль тэксту. Якія словы і выразы пацвярджаюць гэта?
5. Вызначце ў кожнай частцы апорныя словы, якія перадаюць паслядоўнасць падзей.
6. Складзіце план тэксту.
7. Прачытайце тэкст яшчэ раз.
8. Напішыце чарнавы варыянт пераказу.
9. Прачытайце свой варыянт пераказу, прааналізуйце тэкст:
 - а) наколькі поўна раскрыта тэма апавядання;
 - б) ці перададзена асноўная думка тэксту.
10. Праверце правапіс слоў і пастаноўку знакаў прыпынку.

§ 26. Сказы з аднароднымі членамі

179. Прачытайце сказы. Ці можна да гэтых сказаў скласці агульную схему? Чым сказы адрозніваюцца па змесце?

1. Алесь пасадзіў дрэўца.
2. Максім пасадзіў дрэўца.
3. Сяргей пасадзіў дрэўца.

Аб'яднайце тры сказы ў адзін, каб па змесце ён адпавядаў таму, што адлюстравана на малюнку. Складзіце схему сказа.

Аднароднымі членамі сказа называюцца словы, якія адказваюць на адно і тое пытанне, адносяцца да аднаго члена сказа. Яны не залежаць адзін ад аднаго.

Аднароднымі могуць быць і галоўныя, і даданыя члены сказа:

Песцяць вока зялёныя лугі, узгоркі, лясы (У. Караткевіч). ○, ○, ○

Па палях і па лясах скача рэчачка Пліса (У. Мазго).
○.○ і ○.○

Душой адклікайся на душы людзей, нясі ім спагаду, сардэчнасць... (А. Бачыла). ○, ○ ○, ○

Пафарбавала восень клёны ў колер жоўты і чырвоны (В. Шымук). ○ i ○

180. Прачытайце тэкст. Звяртайце ўвагу на інтанацыю пералічэння пры чытанні аднародных членаў сказа.

Мама

Мая мама добрая такая,
Мая мама проста залатая!

А ўжо так мяне матулька любіць!
 Кожны раз і **песціць**, і **галубіць**,
 І да сэрца **горне**, і **мілуе**,
 І так шчыра-моцна **пацалуе**,
 І **прамовіць** ласкавае слоўца,
 І сама **засвеціцца** — як сонца!
 Н. Гілевіч.

Дакажыце, што выдзеленыя словы з'яўляюцца аднароднымі членамі сказа. Якія гэта члены сказа? З якім словам яны звязаны?

Аднародныя члены сказа звязваюцца пры дапамозе **інтанацыі пералічэння** ці пры дапамозе **інтанацыі пералічэння і злучнікаў**: Антонаўкай, сырадоем, бульбаю маладою пахне крамяны ранак (А. Пісьмянкоў) (толькі інтанацыя пералічэння); Прыйшла ў госцейкі зіма і снегам нас прывеціла (Я. Жабко) (інтанацыя пералічэння і злучнік).

Калі аднародныя члены сказа звязваюцца злучнікамі **а, але, ды** (**ды** ў значэнні **але**), то яны чытаюцца з **інтанацыяй супрацьпастаўлення**: Жыта ўздыдзе, зазімуе, а на лета закрасуе (В. Лукша). Так з надзеяй на ўдачу абышоў пайлесу я, але рыжыкаў не ўбачыў (Х. Гурыновіч).

181. Прачытайце прыказкі і прымаўкі. Вызначце, у якіх сказах аднародныя члены чытаюцца з інтанацыяй пералічэння, а ў якіх — з інтанацыяй супрацьпастаўлення. Зрабіце вывад пра пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах сказа.

1. Разумны (з/с)сячэ адно др..ва, а пасадзіць два. 2. Праца і сіла горы (з/с)вернуць. 3. Пасмейся з ня..мекі, ды не чыні

(з/с)дзекі*. 4. Работа і корм..ць, і по..ць. 5. Новых с..броў нажывай, але старых (не)забывай. 6. Гля..жу, бачу і розуму (не)трачу.

Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце аднародныя члены сказа. Якім членам сказа яны з'яўляюцца і якой часцінай мовы выражаны?

Для якога слова сінонімам з'яўляецца слова *губляць*?

182. Прачытайце тэкст, размясціўшы сказы перадапошняга абзаца ў адпаведнасці са схемамі. Вызначце стыль і тып тэксту. Падбярыце да тэксту загаловак у адпаведнасці з асноўнай думкай.

Ідзём да Цэнтральнай паляны Нясвіжскага замка.

Сяргей Уладзіміравіч працягвае свой аповед:

— Мы набліжаемся да ўнікальнай скульптуры. З гэтай скульптурай звязана цікавае паданне. Бачыце гэты помнік сабаку? На грудзях у сабакі вісіць медальён з элементам герба Радзівілаў.

Аднойчы князь Радзівіл паляваў на мядзведзя.

Паранены звер накінуўся на князя ды паваліў яго. Пасля выстралу князь падышоў да звера, дакрану..ся. Верны і любімы сабака Радзівіла накінуўся на м..дзведзя. Аднак ён не забі.., а толькі парані.. м..дзведзя. Сабака выратаваў гаспадару жыц..ё, але загінуў.

У падзяку за вернасць князь паставіў вернаму сябру помнік (*Паводле А. Радзیکевіч*).

1) ○, ○; 2) ○, а ○; 3) ○ ды ○;

4) ○ і ○; 5) ○, але ○.

Запішыце паданне, устаўляючы прапушчаныя літары. Абгрунтуйце пастаноўку знакаў прыпынку.

183. На прагулцы хлопчык згубіў свайго любімага сабачку. Хлопчык напісаў аб'яву. Прачытайце яе. Ці атрымаецца хутка знайсці сабачку?

Аб'ява

Згубіўся сабачка. Я яго вельмі люблю. Дапамажыце знайсці.

Хто ведае, дзе ён знаходзіцца, патэлефануйце, калі ласка.

Тэл. +375171378639.

З першага абзаца тэксту выпішыце сказ, які складаецца з дзейніка і выказніка. Ці апраўдана яго ўжыванне ў тэксце?

Разгледзьце малюнак. Пашырце тэкст аб'явы апісаннем сабачкі, выкарыстоўваючы аднародныя члены сказа.

§ 27. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі

184. Прачытайце і адгадайце загадку. Назавіце ў ёй аднародныя члены сказа. Якімі членамі сказа яны з'яўляюцца?

Рыжае полымя

Полымя стакіпцюрастае
З дрэва на дрэва шастае,
Фыркае,
Цокае,
Лётае.

Зловіш — апаліць
Пяшчотаю.
Лёгкае,
Пухкае,
Вёрткае
Полымя клічуць...

Р. Барадулін.

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах сказа.

У сказе аднародныя члены сказа могуць раздзяляцца і не раздзяляцца коскай.

Коска ставіцца паміж аднароднымі членамі сказа, якія звязваюцца:

- без злучнікаў: *Ладзяць скрыпкі пад новыя струны для вяселля, для песень, для славы* (М. Танк);

- пры дапамозе злучнікаў *а, але, ды* (у значэнні *але*):
Кот не мурлыча, а пые казкі дзіўныя свае (Л. Кароткая).
Ранкам мы ў грыбы пайшлі, ды нічога не знайшлі (Г. Аўла-сенка);

- пры дапамозе злучніка *і*, што паўтараецца пры аднародных членах сказа некалькі разоў: *У вырай праз туман густы ляцяць і птушкі, і лісты* (Р. Барадулін).

Коска не ставіцца паміж двума аднароднымі членамі сказа, якія звязваюцца пры дапамозе інтанацыі і злучнікаў *і, ды* (у значэнні *і*): *Пад вяслom і шастom плюхала* ды булькала вада* (Я. Брыль).

185. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы неабходныя знакі прыпынку. Падкрэсліце аднародныя члены сказа. Вызначце, якім членам сказа яны з'яўляюцца.

1. Надышлі марозы рэчкі закавалі белыя б..розы шэранем убралі (Я. Колас). 2. Пад снегам дрэмлюць недзе цец..рукі ды сойкі (В. Гардзей). 3. Рэк н..мала ў Беларусі і в..лікіх і малых (М. Пазнякоў). 4. Снежань прыц..мкі ц..рушыць дзверы ў зімку адчыняе шкельцам лёду клеіць лужы і наступны год чакае (Л. Воранава). 5. Ходзіць дзед белабароды полем лесам пералескам (Я. Колас). 6. Я шмат бачыў прыгожых

м..сцін але прыгажэйшых за беларускія л..сы не сустракаў
(У. Мяхэвіч). 7. Я глядзеў угару але ў з...л..тым падн..бессі
заўважыў не жаваранка а каршуна (У. Грамовіч).

Назавіце сказ, які адпавядае схеме: і (○), і (○).

186. Разгледзьце малюнак. На колькі груп можна размеркаваць прадметы, адлюстраваныя на ім? Назавіце прадметы кожнай групы адным словам.

Запішыце словы па ўзоры. З адной групай слоў складзіце сказ.

У з о р. Кветкі: валожка, рамонак, званочак.

Пры аднародных членах сказа могуць быць словы, якія абагульняюць іх значэнні. Такія словы называюцца **абагульняльнымі**.

Аднародныя члены сказа з'яўляюцца тым самым членам сказа, што і абагульняльнае слова: *Чароўныя рэчкі! Іх назвы звяняць і шумяць у вушах: і Проня, і Гайна, і Ольса, і Бобр, і Уса, і Уша* (П. Панчанка).

○: і (○), і (○), і (○), і (○), і (○), і (○)

187. Прачытайце. Назавіце аднародныя члены сказа і словы, што іх абагульняюць. Паспрабуйце растлумачыць, чаму ў адным выпадку стаіць працяжнік, а ў другім — двукроп'е.

1. Мароз, завея, сцюжа —
Усё для нас дарма.
Цябе мы любім дужа,
Вясёлая зіма.

Н. Гілевіч.

2. Няма дзяцей бяздарных,
Мы з талентамі ўсе:
І лекар, і пажарнік,
І слуцкі хлебасей...

П. Панчанка.

Калі абагульняльнае слова стаіць перад аднароднымі членамі сказа, то пасля яго ставіцца двукроп'е: З баявой зямлі не сцерці сінія азёры: нашу Нарач, нашу Свіцязь, Вечалле, Асвею (С. Панізнік).

●: —, —, —, —

Калі абагульняльнае слова стаіць пасля аднародных членаў сказа, то перад ім ставіцца працяжнік: Алешына, салавей, кветкі — усё гэта адзін суцэльны ланцуг прыроды (Р. Ігнаценка).

—, —, — — ●

188. Прачытайце тэкст. Вывядзіце, да якога стылю ён адносіцца.

Жывёльны свет зімой

З надыходам х..л..доў збіраюць..а ў невялікія статкі л..сі.
Яны кормяцца карой дрэў асіны р..біны ч..ромхі. М..дзведзі

барсукі вожыкі кажаны ўсе знаходзяцца ў гл..бокай спячцы. Застаюцца акты..нымі гарнастаі выдры бабры мышы. Зайцы лісы дзікі пакідаюць на снезе мудрагелістыя* сл..ды.

У л..сах зімуюць розныя птушкі сініцы к..ралькі дзятлы. У пошуках корму да чалавечага жыл..я набліжаюцца сн..гіры, шчыглы, чыжы (*Паводле «Беларускага календара»*).

Знайдзіце сказы з абагульняльнымі словамі.

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы неабходныя знакі прыпынку.

Якія сказы адпавядаюць наступнай схеме?

189. Прачытайце тэкст. Чаму ён так называецца? Вызначце стыль тэксту.

Выпаў снег

Аднойчы раніцай я прахапіўся і аж прысеў на ложку.

Гадзіннік мерна чэкаў, але паказваў яшчэ не позні час. Ад чаго ж гэта пабялелі столь, печ і сцены? Я прынік да шыбы і ўсё зразумеў. Выпаў снег!

На двары ўсё стаяла аснежаным* і змрочныя будынкі і са.. і платы. У хату ад іх лілося х..лоднае але мя..кае святло. З..мля стр..хі агаро.. усё накрылася белым покрывам. Лё..кія пушынкi ляталі кружыліся ў паветры і ас..далі на др..вы на голы куст бэзу пад акном.

Я не стаў чакаць а хуцен..ка сабраўся і пабег (*Паводле І. Грамовіча*).

Спішыце два апошнія абзацы тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце аднародныя члены сказа. Вызначце сродкі іх сувязі.

Раскажыце, як вы дапамагаеце звярам і птушкам зімой.

Складзіце 2-3 сказы з аднароднымі членамі.

§ 28. Сказы са звароткамі, інтанаванне, знакі прыпынку

190. Прачытайце тэкст. Ці можна аднесці тэкст да гумарыстычнага? Абгрунтуйце сваю думку.

Удалы прыклад

Н а с т а ў н і к. Усе целы ад цяпла расшыраюцца, а ад холаду сціскаюцца. Ці не прывядзеш, Сцёпка, прыклад?

С ц ё п к а. Зімой дні карацейшыя, таму што холадна, а летам даўжэйшыя (*З народнага*).

Назавіце словы, якія абазначаюць таго, да каго звяртаюцца падчас маўлення. Як называюцца такія словы?

Вызначце, на якое пытанне адказвае зваротак. Якой часцінай мовы ён выражаны? З якой мэтай ужываецца ў маўленні?

Зваротак — гэта слова (ці спалучэнне слоў), што абазначае асобу ці прадмет, да якога звяртаюцца падчас маўлення: *Прывітанне вам, суседзі!* (Г. Аўласенка). *Сябры мае малыя! Цяжкія мы прайшлі да вас дарогі баявыя* (П. Глебка). *Нам хораша ў нашай краіне. Жыві, Беларусь, прыгажэй!* (Н. Галіноўская).

Зваротак звычайна выражаецца назоўнікам у назоўным склоне або спалучэннем слоў: *Хай будзе светлы ваш узлёт да новых спраў, сябры* (А. Грачанікаў). *Дзякуй, дзякуй, год стары, ты зрабіў для нас нямала* (А. Вольскі).

191. У маўленні зваротак вылучаецца голасам. Паслухайце, з якой інтанацыяй чытае сказы настаўнік. Запомніце, як трэба вылучаць голасам зваротак, дзе робіцца паўза. Самастойна прачытайце сказы са звароткамі з правільнай інтанацыяй.

1. *Вольга Пятроўна* адкажа на пытанні вучняў. — *Вольга Пятроўна*, адкажыце на пытанні вучняў. 2. *Максім* дапамагае

бабулі па гаспадарцы. — *Максім*, дапамажы бабулі па гаспадарцы. 3. *Сябры* ідуць на суботнік. — *Сябры*, давайце пойдзем на суботнік. 4. *Мая Радзіма* квітнее з кожным годам. — *Мая Радзіма!* Квітней з кожным годам!

Назоўнікі якога склону выступаюць у ролі звароткаў?

У якіх сказах са звароткамі варта ўжыць ветлівыя словы?

- Падбярыце антонім да слова *сябры*.

192. Прачытайце ўрывак з казкі «Разумная дачка» па ролях. Да якога стылю і тыпу маўлення адносіцца тэкст?

Прыйшоў бацька дахаты засмучаны. Сеў на лаве і плача.

— Тата, чаго ты плачаш? — пытаецца дачка.

— Ды вось, мая дачушка, бяда якая: загадаў табе пан новую загадку.

— Якую?

Бацька паказаў дачцэ рэшата* з яйкамі.

— Скажаў, каб ты на гэтыя яйкі курыцу пасадзіла і вывела куранят да раніцы. Хіба ж гэта можна зрабіць?

Дачка падумала і кажа:

— Нічога, тата. Заўтра што-небудзь прыдумаем. А пакуль што бяры, мама, гэтыя яйкі, пячы яечню на вячэру.

Раніцай дачка кажа бацьку:

— На табе, тата, гаршчок, ідзі да пана. Скажы, каб ён за дзень дзялянку лесу высек, выкарчаваў, узараў, проса пасеяў, зжаў, змалаціў ды ў гэты гаршчок насыпаў куранят карміць.

Растлумачце значэнне слова *проса*.

Назавіце звароткі ў сказах. У чым асаблівасці іх вымаўлення? Якімі часцінамі мовы выражаны звароткі?

Выпішыце з тэксту па адным сказе, дзе зваротак стаіць: а) у пачатку сказа; б) у сярэдзіне сказа; в) у канцы сказа.

Назавіце аднародныя члены сказа і сродкі іх сувязі ў апошнім сказе тэксту.

Звароткі могуць стаяць у пачатку, у сярэдзіне і ў канцы сказа.

Зваротак не з'яўляецца членам сказа. Ад яго нельга паставіць пытанне да выказніка і дадanych членаў сказа: *Ты куды, рака Зальвянка, так спяшаеш сінім ранкам?* (У. Мазго).

Зваротак трэба адрозніваць ад дзейніка. Дзеці наважаюць сваіх бацькоў. Дзеці, наважайце сваіх бацькоў.

193. Прачытайце табліцу, дапаўняючы сказы патрэбнымі словамі. Чым зваротак адрозніваецца ад дзейніка?

Зваротак	Дзейнік
1. Называе таго, да каго звяртаюцца падчас маўлення.	1. Называе прадмет ці асобу, якая выконвае дзеянне.
2. Ад яго нельга паставіць пытанне да выказніка.	2. Ад яго _____ паставіць пытанне да выказніка.
3. Не з'яўляецца членам сказа.	3. Разам з _____ утварае граматычную аснову.
4. Вымаўляецца з асобай інтанацыяй.	4. Не вымаўляецца з асобай інтанацыяй.

Карыстаючыся табліцай, падрыхтуйце вуснае паведамленне пра зваротак. Падбярыце ўласныя прыклады.

194. Прачытайце сказы. Назавіце ў іх дзейнікі. Перабудуйце гэтыя сказы ў сказы са звароткам. Ужывайце словы ветлівасці.

У з о р. *Хлопчык падказаў месца прыпынку аўтобуса.* — Хлопчык, падкажы, калі ласка, месца прыпынку аўтобуса.

1. Андрэй уступіў месца старэнькай бабулі. 2. Васілёк закампасціраваў* білет. 3. Марыя Васільеўна паведаміла

расклад заняткаў. 4. Тата запісаў відэа. 5. Унучка купіла лекі для дзядулі. 6. Павел Сяргеевіч перанёс трэніроўку на суботу. 7. Сябры пажадалі мне добрага адпачынку.

Запішыце 2-3 сказы (на выбар) са звароткамі. Падкрэсліце граматычную аснову сказаў.

трэніроўка

У сказе звароткі выдзяляюцца **коскамі**:

— *Дзеці, кожнаму жадаю чалавекам добрым быць!*

(Э. Агняцвет).

Запалі, школа, святло, дзверы шырока расчыні (М. Мятліцкі).

Ты працяю славу тая, карміцелька зямля (Н. Галіноўская).

Калі зваротак стаіць у пачатку сказа і вымаўляецца з клічнай інтанацыяй, то пасля яго ставіцца **клічнік**: ***Браты!** Вялікая дарога чакае нас і родны край...* (Я. Колас).

195. Прачытайце. Вывзначце, якая руская прыказка адпавядае беларускай па сэнсе.

Буд..е тата і на наш..й
вуліц.. свята.

Было дело, да не было деда.
Будет и на нашей улице
праздник.

Спішыце беларускую прыказку, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце галоўныя і даданыя члены сказа. Пабудуйце схему сказа са звароткам.

У якой сітуацыі можна выкарыстаць запісаную прыказку?

196. Пашырце дыялогі сказамі са звароткамі. Выкарыстоўвайце, дзе трэба, звароты ветлівасці.

1) — ..., ...?

— Я праверу вашы пераказы ў аўторак.

2) — ...,

— Дзякуй, мамачка, я паабедала ў школе.

197. Складзіце сказы са звароткамі, каб яны перадавалі:

- зварот да вучняў з прапановай наведаць дзіцячую бібліятэку;
- віншаванне камандзе з перамогай у спаборніцтве;
- падзяку сябру за аказаную дапамогу.

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках.

198. Прачытайце тэкст. Якой тэме ён прысвечаны? Як вы разумееце словы маці: «Што ні скажы пра хлеб, то мала»?

— З чым хлеб ты параўнаеш, сынку?

— Хлеб — гэта сонейка часцінка.

Хлеб — гэта радасць, шчасце ў хаце,

Усіх багаццяў ён багацце!

Задумалася на хвілінку

І хлапчуку сказала мама:

— Няма з чым параўнаць хлеб, сынку,

Што ні скажы пра хлеб, то мала.

А. Дзеружынскі.

Назавіце слова, што абазначае таго, да каго звяртаюцца падчас маўлення. Якім назоўнікам у назоўным склоне можна яго замяніць?

Перабудуйце першы сказ, каб зваротак *сынку* стаяў у пачатку і ў сярэдзіне сказа. Якія знакі прыпынку ставяцца пры зваротку ў залежнасці ад яго месца ў сказе?

У ролі зваротка могуць ужывацца назоўнікі, якія за-
хаваліся ў беларускай мове са старажытных часоў: *сыне, сынку, браце, дружа, хлопча, дзеду* і інш. Такія словы ўжываюцца ў гутарковым маўленні і ў мове мастацкай літаратуры: *Паклон табе, мой беларускі краю!* (Н. Гілевіч). *З'еш салодкі яблык, дзеду* (В. Гардзеі). *Пела маці над калыскай: «Спі, мой сынку, засынай!»* (А. Бачыла).

199. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Пракаменціруйце паста-
ноўку знакаў прыпынку пры зваротку.

1. Не забывай ніколі (*дружа*) сваю зямлю, свой родны край (*В. Вярба*). 2. Во якая (*браце*) гісторыя (*В. Быкаў*). 3. «Ну (*хлопча*) я да цябе падысці баюся», — адказвае Баба Яга (*Беларуская народная казка*). 4. «Што з табой (*дзеду*)?» — кінуўся да яго Міколка (*М. Лынькоў*).

200. Сёння вы можаце павіншаваць сваіх сяброў, настаўнікаў, баць-
коў, карыстаючыся інтэрнэтам. Аднак многа гадоў шырокім попытам карысталіся паштоўкі. Разгледзьце паштоўкі. Якія надпісы вы б зрабілі на іх?

Намалойце паштоўку. Павіншуйце з адным са свят сваю мату-
лю (*Мілая ...!*), тату (*Дарагі ...!*), бабулю (*Любімая ...!*), дзядулю

(*Самы лепшы ...!*), настаўніцу (*Шаноўная ...!*), трэнера (*Паважаны ...!*), сябра (*Дарагі ...!*) ці іншых родных і блізкіх вам людзей.

201. Вы жывяце ў грамадстве і таму выконваеце розныя сацыяльныя ролі. Уявіце сябе ў наступных сітуацыях:

Вы — пасажыр. Папрасіце перадаць грошы на праязны білет.

Вы — вучань. Спытайцеся, якія творы трэба прачытаць па беларускай літаратуры.

Вы — пакупнік. Папрасіце паказаць беларускія сувеніры з ільну.

Вы — глядач. Спытайцеся ў работніка тэатра, як прайсці да вашага месца.

Ці можна звярнуцца да незнаёмых людзей, не ўжываючы зваротка? Якія ветлівыя словы дапамогуць вам пры размове?

202. Пабудуйце сказы па схемах.

З! ...

..., з, ...

..., з.

З, ...

203. Выканайце тэставую работу «Сказы са звароткам».

204. Прачытайце казку. Вызначце стыль і тып тэксту. На колькі частак можна яго падзяліць? Назавіце апорныя словы ў кожнай частцы.

Жыве на свеце Шчасце

Жыве на свеце Шчасце... У якім месцы? Невядома. Але яно заўсёды прыходзіць да кожнага чалавека.^{сн}

Прыляцела Шчасце да адных людзей. Села на ўскраек акенца маленькай шэрай птушчэчкай. Шмат часу прайшло. Але так яго ніхто і не заўважыў.

Да іншых людзей завітала Шчасце, пагукала.^{сн} Падышлі да яго, запыталіся: «Што трэба?» «Шчасце я», — адказала яно ледзь чутна. «Шчасце вялікае, бліскачае. А ты маленькае, непрыкметнае. Ляці ты ад нас!» — адказалі яму.

Доўга лятала Шчасце па свеце. Стамілася. Села на ўскраек акенца маленькай шэрай птушачкай. Вочы заплюшчыла.^{сн} Раптам нехта пагладзіў яго цёплымі далонямі: «Чаго ж ты, Шчасцейка, засумавала?» Расплюшчыла Шчасце вочы, усміхнулася радасна: «Як вы мяне пазналі? Я ж такое непрыкметнае, шэрае». У адказ пачула: «Дзякуй, даражэнькае, што завітала! Як жа цябе не пазнаць! Сапраўднае шчасце заўсёды відаць».

Засмяялася Шчасце, шчыра ўзрадавалася.^{сн} Званочкамі срэбнымі заспявала. Расхінула крылы над тымі, хто яго пазнаў (*Паводле В. Караткевіч*).

Дзе, на вашу думку, жыве Шчасце? Чаму Шчасце засталося ў людзей, якія пазналі яго? Якія ветлівыя словы ўжываюцца ў тэксце?

Якую ролю адыгрываюць у тэксце словы з памяншальна-ласкавым значэннем?

Назавіце пыталыныя і пабуджальныя сказы.

Вусна перакажыце тэкст па апорных словах.

§ 29. Складаныя сказы з двума галоўнымі членамі ў кожнай частцы. Коска паміж часткамі ў складаным сказе

205. Прачытайце тэкст. Дайце яму заглавак.

Навальніца дагнала мяне каля лесу. За спінаю доўга вуркатаў гром. Бліснула маланка, з грукатам хлынуў лівень. Па-

лявая дарога ўмомант раскісла. Усюды пабеглі ручайкі, і ў калдобінах заблішчалі каламутныя лужыны (Паводле Б. Сачанкі).

умомант

Назавіце ў сказах тэксту граматычныя асновы.

Выпішыце сказы, у якіх дзве граматычныя асновы. Падкрэсліце галоўныя члены сказа.

Растлумачце значэнне слова *раскісла*, падабраўшы да яго сінонімы.

Сказ, у якім дзве і болей граматычных асноў, называецца **складаным**: Завя супакоілася толькі на другі дзень, аслабеў мароз (Я. Галубовіч). У складаным сказе столькі частак, колькі граматычных асноў.

Часткі складанага сказа звязаны па сэнсе і інтанацыйна.

Часткі складанага сказа могуць злучацца без злучнікаў і з дапамогай злучнікаў *і, а, але, калі, што, каб, бо* і інш.

Паміж часткамі складанага сказа звычайна ставіцца коска: Снег на стажку раставаў, і над ім дымілася лёгкая п'ра (Я. Галубовіч).

[_____], і [_____].

У складаным сказе адна частка можа залежаць ад другой. Залежная частка абазначаецца на схеме сказа круглымі дужкамі.

Стараліся хлопцы так, што аж пот капай (Я. Маўр).

я к?
↓
[_____ ×], (што _____).

206. Прачытайце тэкст. З якой мэтай ён напісаны?

Кока-кола

рэцэпт

Прыдумаў гэты напітак амерыканскі аптэкар Джон Пембертан. У 1886 годзе ён прыгатаваў незвычайны сіроп з лісця кокі і арэха колы. Аптэкар лічыў, што гэты сіроп карысны для здароўя. Рэцэпт Пембертан трымаў у сакрэце, а сіроп ён дабаўляў у газіроўку і прадаваў у сваёй аптэцы. Людзі высока ацанілі прыемны смак новага напітку, і з часам кока-кола распаўсюдзілася па ўсім свеце (*Паводле М. Пазнякова*).

Дакажыце, што апошнія тры сказы тэксту з'яўляюцца складанымі. Назавіце злучнікі, з дапамогай якіх звязаны часткі складаных сказаў. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

207. Запішыце спачатку простыя сказы з аднароднымі членамі, потым — складаныя сказы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Звычайна акулы жывуць у акіяне, але сустракаюцца і ў прэснай вадзе. 2. У акул зубы растуць безупынна, і яны заўсёды вострыя. 3. Рыба-піла мае доўгі нос з зубцамі, ім яна б'е іншых жывёл падчас абароны і нападу. 4. Падчас небяспекі ці гульні лятучыя рыбы разганяюцца з дапамогай хваста, выскокваюць з вады і лунаюць над паверхняй (*Паводле С. Мінскавіча*).

акіян

208. Спішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку.

1. На беразе я доўга расціраў ногі а Казбек бегаў навокал мяне і вішчаў ад радасці (*А. Пальчэўскі*). 2. Даўнейшая зброя на гербе Ельска сведчыць пра тое што гісторыя гэтага палескага паселішча пачалася ў старажытныя часы (*У. Ліпскі*). 3. Унізе каля елкі козачка траву шчыпала на ўсю палянку конікі* стракаталі* а на пяньку яшчарка грэлася (*Я. Галу-*

бовіч). 4. Звычайна кот умошчваўся ў адчыненай фортцы сачыў як чубяцца і сварацца на вішняку вераб'і (М. Лужанін).

Вызначце, які сказ адпавядае схеме:

[——— ———], [——— ———], а [——— ———].

209. Прачытайце тэкст. Растлумачце сэнс загалоўка.

Сябры саду

Адным садаводам ця(ж/ш)ка справіцца з ворагамі саду. Але ў садаводаў ёсць памочнікі. Яны такія спрытныя што міма іх ні ад..ін матылёк (не) прал..ціць. У іх такія тонкія шчыпчыкі што яны выцягнуць шкодніка з самай ву(з/с)кай шчылінкі.

Хто гэтыя памочнікі? Птушкі! Яны харчуюцца жукамі чарвякамі вусенямі і матылькамі. І яшчэ кормяць імі св..іх птушанят. А ў птушанят такі добры апетыт што яны цэлы д..ень есці просяць (Паводле С. Фядотавай).

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы знакі прыпынку.

210. Дапішыце сказы так, каб яны сталі складанымі.

1. Пасля размовы з дзядулем Марына зразумела, што...
2. Загучала спакойная мелодыя, і...
3. Гаспадыня заслала стол абрусам, а...
4. Віталь пабег у аптэку па лекі, таму што...

211. Спішыце сказы, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў, карыстаючыся парадкам разбору, змешчаным на форзацы.

1. Алёшка бачыць як заходзіць сонца (І. Пташнікаў).
2. Ліпавы кошык ціха ўдарыўся аб зямлю бязгучна рассыпаліся грыбы (М. Лынькоў).
3. Нарэшце дзённыя і начныя турботы змарылі хлопцаў і яны заснулі (Я. Майр).

212. Складзіце сказы паводле схем.

1. [_____], і [_____].
2. [_____], але [_____].
3. (Калі _____), [_____].

Зрабіце сінтаксічны разбор аднаго сказа (на выбар).

213. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы. З якіх сказаў — простых ці складаных — пабудаваны тэкст?

На ўзгорку журавель ласаваўся гарохам. Нечакана аднекуль наляцелі вароны. Адна з іх ударыла жураўля дзюбай у спіну. Той аж падскочыў і кінуўся ўцякаць. Вароны ляцелі следам, дзяўблі, шчыпалі за крылы.

Раптам журавель спыніўся і кінуўся ў атаку на варон. Ён дагнаў адну, цюкнуў па карку. Нахабная птушка каменем паляцела на зямлю. Журавель дагнаў другую варону. З яе пер'е пасыпалася. Вароны ўсчалі гвалт і разляцеліся хто куды. Журавель спакойна накіраваўся да лесу (*Паводле Я. Галубовіча*).

Запішыце тэкст, па магчымасці ўтвараючы з простых сказаў складаныя.

Параўнайце створаны вамі тэкст з першапачатковым. Які з іх больш багаты па інтанацыі? Чым гэта можна растлумачыць?

- Знайдзіце ў тэксце аднакаранёвыя словы да слова *ляцець*.

214. З простых сказаў пабудуйце складаныя, выкарыстоўваючы злучнікі *але, каб, як, што*.

1. Брат папярэдзіў мяне. Заўтра мы пойдзем у басейн.
2. Непрыемнае паведамленне ўзрушыла Андрэя. Ён не паказаў свайго хвалявання.

3. Дзяўчынка заўважыла. На кветку апусціўся белы матылёк.

4. Віталь марыў. Бацькі падарылі яму кацяня.

Зрабіце пісьмовы сінтаксічны разбор двух сказаў (на выбар).

§ 30. Простая мова

215. Прачытайце тэкст. Каму належаць выдзеленыя словы?

Тата вярнуўся з лесу і сказаў: **«Лёнік, я прынёс табе яблык»**.

Хлопчык забыўся, што яшчэ вясна і яблыкаў няма, усадзіў руку ў татаву кішэню. **«Ай!»** — ускрыкнуў ён, укалоўшы аб нешта пальцы.

А тата засмяяўся: **«Гэта ж лепей за яблык, паглядзі!»** І выніў з кішэні маленькі калючы клубок.

Лёнік наліў вожыку ў сподак малака. Мама папярэдзіла: **«Ты вожыка не чапай, ён сам малако знойдзе»** (*Паводле Я. Брыля*).

Простая мова — гэта чужое выказванне, перададзенае даслоўна, без змен.

Сказ з прастай мовай складаецца з дзвюх частак — слоў аўтара і прастай мовы: *«Давай крыху адпачнём», — ціха прашаптаў Міця слабым голасам* (Г. Далідовіч).

Словы аўтара ўказваюць, каму належыць выказванне, як, якім тонам было сказана.

216. Прачытайце тэкст. Як вы ацэньваеце паводзіны Пецькі?

Пецька спазніўся на ўрок замежнай мовы.

«Дазвольце ўвайсці», — разгублена прамармытаў ён.

Настаўніца абурылася: «Што гэта значыць, Куніцкі?»
 «З трэніроўкі я, — пакутліва паморшчыўся Пецька, — не паспеў пераапануцца».

«Глядзі, каб гэтага больш не было!» — строга сказала настаўніца.

Пецька толькі ледзь чутна вымавіў: «Прабачце!» (*Паводле Г. Шыловіча*).

У сказах з простаю мовай назавіце словы аўтара і простую мову.

З дапамогай якіх знакаў прыпынку выдзяляецца простая мова?

Складзіце схемы сказаў з простаю мовай, выкарыстоўваючы літары **А** (словы аўтара) і **П** (простая мова). Звярніце ўвагу на тое, з якой літары — вялікай ці малой — пішуцца словы аўтара і простая мова.

У з о р. «Хто гэта сваволіць?» — дакорліва спытала настаўніца.
 «П?» — а.

Простая мова бярэцца ў двукоссе і пішацца з вялікай літары: *Неяк у нядзельку гаворыць дзед Ігнась Міхаську: «Пойдзем, унучак, таго хітрага шчупака зловім»* (Я. Галубовіч).

А: «П».

217. Прачытайце табліцу. Сфармулюйце правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ў сказах з простаю мовай.

Месца простае мовы ў сказе	Знакі прыпынку	Прыклад	Схемы сказаў
Пасля слоў аўтара	Перад простаю мовай ставіцца двукроп'е	<i>А дзед ужо казаў далей: «Ты не прымай усяго блізка да сэрца»</i> (У. Каваткевіч).	А: «П». А: «П!» А: «П?»

Перад словамі аўтара	Пасля простай мовы ставяцца коска, клічнік або пытальнік (у залежнасці ад інтанацыі) і працяжнік	« <i>Стой тут і не вырушыся!</i> » — скамандаваў Эдзік (В. Вольскі).	«П», — а. «П!» — а. «П?» — а.
Разрыва- ецца словамі аўтара	Перад словамі аўтара і пасля іх ставяцца коска і працяжнік	« <i>Слухай, Алесь, — ска- заў урэшце Кандрат, — у нас да цябе справа</i> » (У. Караткевіч).	«П, — а, — п».

Пры афармленні простаі мовы клічнік і пыталынік ставяцца перад двукоссем:

«П!» — а. «П?» — а.

Коска і кропка ставяцца пасля двукосся:

«П», — а. А: «П».

218. Прачытайце сказы. З якой беларускай народнай казкі яны ўзяты?

1. Ну што, адгадалі мае загадкі пытаецца пан. 2. Раніцай дачка гаворыць бацьку На табе, тата, гаршчок, ідзі да пана. 3. Нічога адказвае дачка кладзіся спаць. 4. А багаты прыйшоў дадому і радуецца Ну, баба, карова будзе наша! (*З народнага*).

Спішыце сказы з простаі мовай, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку.

Складзіце схемы сказаў з простаі мовай.

219. Прачытайце выказванні беларускіх пісьменнікаў. Якой тэмай яны аб’яднаны?

1. Сяброў бяда не дзеліць, а збліжае (*Н. Гілевіч*). 2. І ў няшчасці, і ў радасці без дружбы чалавеку нельга быць (*К. Чорны*). 3. Новы друг — знаходка рэдкая, а стары — каштоўнасць (*Я. Брыль*). 4. Без спагады і раны не гоцяца (*М. Башлакоў*).

Аформіце гэтыя выказванні ў выглядзе сказаў з простаай мовай, выкарыстоўваючы словы *сцвярджаць, казаць, пісаць, падкрэсліваць*.

Вусна растлумачце сэнс аднаго з выказванняў (на выбар).

220. Дапоўніце тэкст простаай мовай і словамі аўтара. Запішыце, ставячы патрэбныя знакі прыпынку.

Мікола ўвайшоў у школьную бібліятэку і павітаўся:

... — спытала Святлана Андрэеўна.

«Я хацеў бы пачытаць творы Міхася Лынькова», —

Святлана Андрэеўна зняла з паліцы кніжку з малюнкам паравоза на вокладцы і параіла:

..., — узрадаваўся Мікола, —

§ 31. Дыялог

221. Прачытайце тэкст. Паміж кім адбываецца размова?

Бабуля Валя вучыць Данілку думаць, разважаць.

— Якую тэму са старажытнай гісторыі будзем сёння разбіраць? — пытаецца яна.

— Егіпет. Мы хутка будзем вывучаць гісторыю Старажытнага Егіпта, — адказвае ўнук.

— Выдатна! Тады давай пагаворым пра пустыню. Чаму вярблюдаў называюць караблямі пустыні? Як ты думаеш?

Данілка пачынае разважаць:

— Караблі плаваюць па моры. Вярблюдам пустыня што караблям мора. Пустыня, відаць, такая ж вялікая, бязмежная, як мора.

— Малайчына! (*Паводле Г. Васілеўскай*).

Якія выказванні належаць бабулі, а якія — унуку? Прачытайце тэкст па ролях.

Знайдзіце ў выказваннях бабулі словы, якія сведчаць пра тое, што яна атрымлівае задавальненне ад зносін з унукам.

Які знак прыпынку ставіцца перад кожным новым выказваннем удзельнікаў размовы? З якога радка пачынаецца кожнае новае выказванне?

Дыялог — размова паміж дзвюма або некалькімі асобамі.

Дыялог складаецца з **рэплік** — выказванняў кожнай асобы.

Рэплікі ў дыялогу запісваюцца з чырвонага радка з вялікай літары. Перад рэплікай ставіцца працяжнік.

222. Успомніце, якія словы называюцца сінонімамі. З прапанаваных слоў выпішыце сінонімы да слова *дыялог*.

Размова, рэпліка, пытанне, адказ, зносіны, сустрэча, выказванне, парада, гутарка, гаворка, маўленне, тэкст.

● Які з прыведзеных назоўнікаў ужываецца толькі ў форме множнага ліку?

223. Прачытайце ўрывак з беларускай народнай казкі «Як Курачка Пеўніка ратавала». Вызначце, каму з казачных герояў належыць кожная рэпліка.

Праглынуў Пеўнік вялікую бобінку і падавіўся. Паваліўся, ногі задраў і не дышае. Падбегла да яго Курачка:

Што з табою, Пеця

Ой, бобінкай падавіўся

Як жа цябе ратаваць, Пеця

Трэба масла дастаць, горла змазаць

А дзе яго дастаць

У Каровы

Пабегла Курачка да Каровы...

Запішыце дыялог, ставячы патрэбныя знакі прыпынку.

Звярніце ўвагу!

Назвы казачных істот пішуцца з вялікай літары: *Курачка, Пеўнік, Карова*.

- Растворыце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах са звароткамі.

224. Успомніце працяг казкі «Як Курачка Пеўніка ратавала». Карыстаючыся апорнымі словамі, вусна перакажыце размову:

а) паміж Курачкай і Каровай;

б) паміж Курачкай і касцамі;

в) паміж Курачкай і пекарам.

А п о р н ы я с л о в ы: *масла, сена, пірагі*.

225. Прачытайце. Прыдумайце рэплікі, якіх не хапае ў дыялогу.

Тэлефонная размова

— Алеся, добры дзень! Чаму ты сёння не прыйшла ў школу?

...

— Ці прыходзіў да цябе ўрач?

...

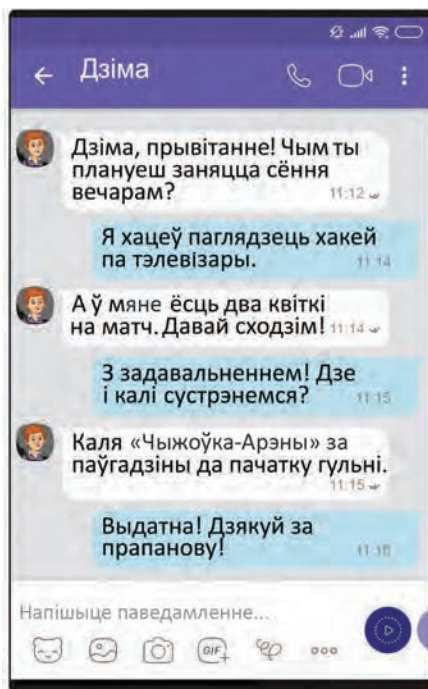
— Калі трэба, я магу схадзіць у аптэку па лекі.

...

— Папраўляйся хутчэй!

Запішыце тэкст.

226. Прачытайце тэлефонную перапіску. Аформіце яе ў адпаведнасці з правіламі пастаноўкі знакаў прыпынку пры дыялогу.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Што называецца словазлучэннем? Прывядзіце прыклады словазлучэнняў з галоўным словам дзеясловам і назоўнікам.
2. Якія бываюць сказы па мэце выказвання? Ці можа апавядальны сказ быць клічным?
3. Якія вы ведаеце галоўныя і даданыя члены сказа? Што такое граматычная аснова?

4. Чым адрозніваюцца развітыя сказы ад неразвітых? Прывядзіце прыклады.

5. Што такое аднародныя члены сказа? Якія члены сказа могуць быць аднароднымі? Як яны афармляюцца на пісьме?

6. Што называецца звароткам? Прывядзіце прыклады ўжывання звароткаў у пачатку, сярэдзіне і канцы сказа.

7. Якія сказы называюцца складанымі?

8. Што такое простая мова? Ад чаго залежыць яе афармленне на пісьме?

9. Як называецца размова двух чалавек? Разыграйце сітуацыю абмеркавання паездкі класа на экскурсію.

227. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Падбярыце заглавак у адпаведнасці з тэмай.

У маім двары расце вялікі куст дзядоўніку. Увосень на ім вырастаюць калючыя шарыкі — дзяды.

Аднойчы ранняй зімой я выйшаў на двор і ўбачыў незвычайнае. *Дзядоўнік расцвіў рознакаляровымі кветкамі, але тыя кветкі пырхалі і шчабяталі.*

Гэта шчыглы і сн..гіры а..ляпілі куст. Птушкі карміліся семачкамі дз..доўніку вылушчвалі іх з калючых шарыкаў. І для шчыглоў і для сн..гіроў наступіла цяжкая пара бо прыйшла до..гая х..лодная зіма. Для гэтых птушак не стала харчу ў л..сах на палях. А мой дз..доўнік няхай хоць troхі іх выруч..ць (*Паводле В. Хомчанкі*).

Якія значэнні слова *дзяды* вы ведаеце? Калі слова *Дзяды* пішацца з вялікай літары?

Выпішыце словазлучэнні «прыметнік + назоўнік» з першага абзаца тэксту.

Спішыце апошні абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Падкрэсліце аднародныя члены сказа.

Складзіце схему выдзеленага сказа.

Разгледзьце малюнак. Якіх птушак вы бачыце на ім? Вусна апішыце адну з іх.

228. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з асноўнай думкай.

«Калі ласка ў хату!» — нечакана пачуў я. Так цёпла запрашае правадніца пасажыраў, якія селі на паўстанку паміж Гарадзеяй і Стоўбцамі. Усе яны абтрасаюць снег, праходзяць у вагон, садзяцца ў добрым настроі.

Толькі цяпер заўважаю, як утульна ў вагоне. І дзень такі светлы, іскрысты. І любя чуюць такое жаданае, патрэбнае ў дарозе запрашэнне. І як не сказаць у адказ правадніцы: «Дзякуй, гаспадынька!» (*Паводле В. Дранчука*).

Назавіце зваротак у апошнім сказе. Растлумачце знакі прыпынку пры ім. Чаму пасажыр звяртаецца да правадніцы *гаспадынька*?

Ці выкарыстоўвае зваротак правадніца? Чаму? Ці можна звярнуцца да каго-небудзь, не ўжываючы зваротка? Якімі словамі ветлівасці карыстаюцца пры звароце да незнаёмых людзей?

Выпішыце з тэксту сказу з простаю мовай. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў іх. Складзіце схемы.

229. Прачытайце пачатак апавядання. Што вы ведаеце пра Пакровы?

Пасля заняткаў Святланка ўвайшла ў свой двор і спынілася. Яшчэ раніцай маладзенькая груша зіхацела жоўта-аранжавымі лісцікамі. Здавалася, што нехта ўпрыгожыў яе залатымі манетамі. І вось табе: ні лісточка!

Дзядуля ўбачыў Святланку і паклікаў яе:

— Ну і чаго ты стаіш там, унучачка? Ты дзівішся, што вец..р хутка лісце на гру..цы паабрываў? Сёння ж Пакровы.

Яшчэ ад далёкіх про..каў нашых пайшло, што «Пакровы накрываюць траву лістам, з..млю — снегам, в..ду — лёдам». *А яшчэ і такія словы людзі кажуць: «На Пакровы дай сена к..рове».* З сённяшняга дня к..ровак на пашу не выганяюць.

Адным словам, «Прыйшлі Пакровы, пытаюць, ці да зімы мы гатовы» (*Паводле Р. Баравіковай*).

Растлумачце напісанне прапушчаных літар у словах.

Вызначце галоўныя і даданыя члены сказа ў першым сказе.

Знайдзіце ў тэксце пыталныя сказы. Вызначце, якія яны паводле будовы — простыя ці складаныя.

Спішыце выдзелены сказ. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Складзіце схему сказа.

Закончыце апавяданне. Перадайце дыялог дзядулі з унучкай, выкарыстоўваючы словы для даведкі.

Д л я д а в е д к і: дастаць альбом, узяць рознакаляровыя алоўкі, дзівіцца з дрэўца, намаляваць грушку, падпісаць малюнак, сумаваць па леце, зрабіць падарунак, павіншаваць матулю.

Тлумачальны слоўнік

Асалóда, -ы, -дзе, *ж.* Найвышэйшая ступень задавальнення.

Асне́жаны, -ая, -ае. Пакрыты снегам.

Бухма́ты, -ая, -ае. Пышны, разложысты.

Вы́ган, -у, *мн.* -ы, -аў, *м.* Месца каля вёскі, дзе пасецца жывёла.

Закампасці́раваць, -рую, -руеш, -руе. Прабіць пры дапамозе кам-посцера.

Здзек, -у, *м.* 1. Дзеянне паводле дзеяслова *здзекавацца*. 2. Злая насмешка.

Камуніка́цыя, -і, *ж.* 1. Шлях зносін, лінія сувязі. 2. Паведамленне, абмен думкамі, перадача інфармацыі пры дапамозе мовы.

Квіто́к, -тка́, *м. (разм.)*. Квітанцыя, білет, талон.

Кво́ленькі, -ая, -ае. Далікатны, маладзенькі, які слаба развіваецца.

Ко́нік, -а, *мн.* -і, -аў, *м.* Насякомае, якое скача і стракоча крыламі.

Метэаро́лаг, -а, *м.* Спецыяліст у галіне метэаралогіі — навукі аб фізічным стане зямной атмасферы і аб працэсах, што адбываюцца ў ёй.

Мудраге́лісты, -ая, -ае. 1. Цяжкі для разумення, складаны. 2. За-мыславаты, вычурны.

Натхнёны, -ая, -ае. Заахвачаны да нейкага дзеяння; які мае жаданне займацца чым-небудзь.

Паку́нак, -нка, *м.* Нешта, загорнутае ў адзін пакет.

Патрыёт, -а, *м.* Чалавек, які шчыра любіць сваю Радзіму, адданы ёй.

Пекната́, -ы, *ж.* Прыгажосць.

Плю́хаць, -аю, -аеш, -ае. 1. Тое, што і плюхацца. Пералівацца, уда-рацца аб што-небудзь (пра вадкасць). 2. Падаць, шлёпацца ў ваду, гразь.

Рубі́н, -у, *м.* Каштоўны камень чырвонага колеру.

Рэ́шата, -а, -аце, *н.* Рэч хатняга ўжытку для прасейвання мукі.

Само́та, -ы, -оце, *ж.* 1. Адзінота. 2. Стан, адчуванне смутку, тугі.

Спрадвё́чны, -ая, -ае. 1. Які ідзе ад вякоў, не перастае існаваць; адвечны. 2. Які існуе здаўна; старадаўні. 3. Карэнны, пастаянны, асноўны.

Страката́ць, стракачу́, страко́чаш, страко́ча. Утвараць рэзкія ка-роткія і частыя, падобныя на трэск гукі.

Суквё́цце, -я, *н.* Спалучэнне кветак у выглядзе парасоніка, мяцёлкі.

Унікальны, -ая, -ае. Адзіны ў сваім родзе, непаўторны.

Чараўніца, -ы, ж. 1. Паводле казак і павер'яў — жанчына, якая здольна чараваць, вядзьмарыць. 2. Незвычайна прыгожая дзяўчына, жанчына.

Шанава́ць, -ну́ю, -ну́еш, -ну́е. Ставіцца з пашанай, павагай да каго-, чаго-небудзь.

Шлю́з, -а, м. Збудаванне на рацэ, канале для пропуску суднаў пры розным узроўні вады на шляху іх руху, якое складаецца з камеры з варотамі.

Эмо́цыя, -і, ж. Душэўнае перажыванне, пачуццё.

Ялавічына, -ы, ж. Мяса каровы як ежа.

Слоўнікавыя словы

адраса́нт
адраса́т
акіа́н
глыто́к
дзі́вішся
дырыжо́р
камп'ю́тар
мета́л
нацюрмо́рт
нашча́дак
пейза́ж
по́дзвіг
пяшчо́та
рэакты́ўны

рэлье́ф
рэцэ́пт
спа́дчына
спекта́кль
счапі́цца
трэніро́ўка
тэа́тр
тэрыто́рыя
умо́мант
універсітэ́т
упераме́шку
шакала́д
шча́сце
якра́з

Змест

МОВА — НАЙВАЖНЕЙШЫ СРОДАК ЗНОСІН

§ 1. Чалавек і мова. Камунікатыўная функцыя мовы	3
--	---

МАЎЛЕННЕ

§ 2. Вусная і пісьмовая формы маўлення. Віды маўленчай дзейнасці: слуханне, чытанне, гаварэнне, пісьмо	8
§ 3. Умовы, неабходныя для ўспрымання і стварэння выказвання. Стылі маўлення: мэта і сфера выкарыстання	12
§ 4. Мастацкі, навуковы і гутарковы стылі маўлення	16

ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ў I—IV КЛАСАХ

§ 5. Назоўнік. Род, лік, склон назоўнікаў	23
§ 6. Змяненне назоўнікаў у адзіночным і множным ліках	29
§ 7. Прыметнік. Сувязь прыметніка з назоўнікам. Асаблівасці змянення прыметніка па родах, ліках і склонах	34
§ 8. Займеннік. Асабовыя займеннікі, іх змяненне	40
§ 9. Дзеяслоў. Неазначальная форма дзеяслова. Правапіс <i>не</i> з дзеясловамі. Часы дзеяслова	44
§ 10. Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках, правапіс канчаткаў ...	48
§ 11. Змяненне дзеясловаў прошлага часу па родах, правапіс канчаткаў	50

ТЭКСТ

§ 12. Тэкст. Прыметы тэксту	54
§ 13. План тэксту	59
§ 14. Тыпы маўлення: апавяданне, апісанне, разважанне (прызначэнне і будова)	63

СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ

§ 15. Словазлучэнне	71
§ 16. Галоўнае і залежнае словы ў словазлучэнні	74
§ 17. Сказ як сінтаксічная адзінка	78

§ 18. Апавядальныя, пыталныя і пабуджальныя сказы. Клічныя сказы. Знакі прыпынку ў канцы сказа (паўтарэнне)	81
§ 19. Будова сказа. Галоўныя члены: дзейнік і выказнік (паўтарэнне)	85
§ 20. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам, якія выражаны назоўнікам	88
§ 21. Даданыя члены сказа. Дапаўненне	90
§ 22. Азначэнне	95
§ 23. Акалічнасць	98
§ 24. Неразвітыя і развітыя сказы	102
§ 25. Патрабаванні да падрабязнага пераказу. Падрабязны пераказ тэксту (з выкарыстаннем апорных слоў і словазлучэнняў) ...	106
§ 26. Сказы з аднароднымі членамі	108
§ 27. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі	112
§ 28. Сказы са звароткамі, інтанаванне, знакі прыпынку	117
§ 29. Складаныя сказы з двума галоўнымі членамі ў кожнай частцы. Коска паміж часткамі ў складаным сказе	124
§ 30. Простая мова	129
§ 31. Дыялог	132
Тлумачальны слоўнік.....	139
Слоўнікавыя словы	140

Спіс выкарыстаных крыніц прыведзены ў частцы 2.

Вучэбнае выданне

Валочка Ганна Міхайлаўна
Зелянко Вольга Уладзіміраўна
Мартынкевіч Святлана Васільеўна
Якуба Святлана Міхайлаўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для 5 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 1

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*

Рэдактар *Л. Ф. Леўкіна*

Мастакі *З. П. Болцікава, М. М. Рудакоўская, Ю. М. Галавейка*

Мастацкі рэдактар *Л. М. Рудакоўская*

Камп'ютарная вёрстка *А. М. Кісялёва*

Карэктары *К. В. Шобік, С. С. Міхнёнак, Д. Р. Лосік*

Падпісана да друку 29.04.2019. Фармат 70×90 1/16. Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 10,53. Ул.-выд. арк. 6,0. Тыраж 137 000 экз. Заказ

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 1/263 ад 02.04.2014. Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

ААТ «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.
Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск

(Назва і нумар установы агульнай сярэдняй адукацыі)

Наву- чальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атры- манні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

АСНОЎНЫЯ ПРЫМЕТЫ ТЭКСТУ

Прымета тэксту	Характарыстыка прымет тэксту
Тэматычнае адзінства	Усе сказы і часткі тэксту раскрываюць яго тэму (тое, пра што гаворыцца ў тэксце) і асноўную думку (тое галоўнае, што выказаў аўтар у тэксце)
Паслядоўнасць	У тэксце думка развіваецца паслядоўна, кожны новы сказ дапаўняе і працягвае змест тэксту, дае новую інфармацыю для разгортвання думкі
Звязнасць	Сказы ў тэксце звязваюцца па сэнсе і граматычна з дапамогай паслядоўнай і паралельнай сувязі

ТЫПЫ МАЎЛЕННЯ

Тып маўлення	Будова	Пра што гаворыцца ў тэксце
Апавяданне	1. Пачатак дзеяння. 2. Развіццё падзей, дзеянняў. 3. Заканчэнне дзеяння	Пра падзеі і дзеянні
Апісанне	1. Агульнае ўражанне. 2. Асобныя прыметы. 3. Ацэнка прадмета, адносіны да яго	Пра прыметы чалавека, прадмета, з'явы і інш.
Разважанне	1. Тэзіс. 2. Доказы, аргументы. 3. Вывады	Пра прычыны падзей, дзеянняў, прымет, з'яў

ПАРАДАК СІНТАКСІЧНАГА РАЗБОРУ СЛОВАЗЛУЧЭННЯ

1. Выдзеліць словазлучэнне са сказа.
2. Назваць галоўнае і залежнае словы.
3. Вызначыць, якімі часцінамі мовы выражаны галоўнае і залежнае словы.

УЗОР РАЗБОРУ

Жоўтае лісце падае з дрэў.

Вусны разбор

Лісце падае — граматычная аснова (дзеянік і выказнік).

1. *Жоўтае лісце* — словазлучэнне.
2. Галоўнае слова — *лісце*, залежнае — *жоўтае*.
3. Галоўнае слова выражана назоўнікам, залежнае — прыметнікам.

Пісьмовы разбор

якое?
↓
жоўтае лісце
(прым.) (наз.)

Вусны разбор

1. *Падае з дрэў* — словазлучэнне.
2. Галоўнае слова — *падае*, залежнае — *(з) дрэў*.
3. Галоўнае слова выражана дзеясловам, залежнае — назоўнікам з прыназоўнікам.

Пісьмовы разбор

з чаго?
↓
падае з дрэў
(дзеясл.) (наз. з прыназ.)

ПАРАДАК СІНТАКСІЧНАГА РАЗБОРУ ПРОСТАГА СКАЗА

1. Вызначыць, які сказ па мэце выказвання (апавядальны, пыталны, пабуджальны).
2. Вызначыць, які сказ па інтанацыі (клічны ці няклічны).
3. Вызначыць граматычную аснову сказа.
4. Указаць, які сказ: развіты ці неразвіты.
5. Вызначыць даданыя члены сказа.
6. Указаць аднародныя члены сказа (калі ёсць).
7. Назваць зваротак (калі ёсць).

УЗОР РАЗБОРУ

Максім Багдановіч шчыра верыў у беларускую паэзію
(Я. Сіпакоў).

Вусны разбор

Сказ просты, апавядальны, няклічны. Граматычная аснова — *Максім Багдановіч верыў*; (хто?) *Максім Багдановіч* — дзейнік; *Максім Багдановіч* (што рабіў?) *верыў* — выказнік. Сказ развіты. *Верыў* (у што?) *у паэзію* — дапаўненне; *у паэзію* (якую?) *беларускую* — азначэнне; *верыў* (як?) *шчыра* — акалічнасць.

Пісьмовы разбор

Максім Багдановіч шчыра верыў у беларускую паэзію.

ПАРАДАК СІНТАКСІЧНАГА РАЗБОРУ СКЛАДАНАГА СКАЗА

1. Назваць часткі складанага сказа.
2. Вызначыць граматычную аснову кожнай часткі.
3. Назваць, пры дапамозе чаго звязаны часткі складанага сказа.
4. Растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.

УЗОР РАЗБОРУ

*Спачатку сочныя суніцы
Заружавелі па лясax,
За імі следам і чарніцы
Закрасавалі ў верасax.*
П. Глебка.

Вусны разбор

Сказ складаецца з дзвюх частак. Граматычная аснова першай часткі — суніцы заружавелі; граматычная аснова другой часткі — чарніцы закрасавалі. Часткі звязаны пры дапамозе інтанацыі, без злучніка. Паміж часткамі складанага сказа ставіцца коска.

Пісьмовы разбор

Спачатку сочныя суніцы
Заружавелі па лясax,
За імі следам і чарніцы
Закрасавалі ў верасax.